

Prikaz svakodnevnog života starih Egipćana kroz umjetnost

Đurašin, Lora

Master's thesis / Diplomski rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Department of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:458025>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-20**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
HRVATSKI STUDIJI

Lora Đurašin

**PRIKAZ SVAKODNEVNOG ŽIVOTA
STARIH EGIPĆANA
KROZ UMJETNOST**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2017.

SVEUČILIŠTE U ZAGEBU
HRVATSKI STUDIJI
ODSJEK ZA POVIJEST

LORA ĐURAŠIN

**PRIKAZ SVAKODNEVNOG ŽIVOTA
STARIH EGIPĆANA
KROZ UMJETNOST**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. Mladen Tomorad

Zagreb, 2017.

Sadržaj

I. Uvod	2
II. Društvena hijerarhija	3
II.1. Kraljevska obitelj	4
II.2. Društvena elita	10
II.3. Srednja i niža klasa	15
II.4. „Robovi“	18
III. Djelatnosti	22
III.1. Poljoprivreda i stočarstvo	22
III.2. Obrti i građevinski poslovi	26
III.3. Razmjena dobara	33
III.4. Lov i ribolov	35
IV. Obiteljski život	39
IV.1. Muškarac i žena	40
IV.2. Djeca	45
IV.3. Kućanstvo	48
V. Zabava	56
VI. Zaključak	63
VII. Popis slika	65
VIII. Popis korištene literature	69

I. UVOD

Prolazeći bogatu literaturu koja se bavi tematikom drevnog Egipta primjetljiva je opširnost navedene teme, posebno ako se uzme u obzir činjenica da se istraživanja nastavljaju i danas uz primjenu bolje tehnologije. Jedan od prvih pokušaja stvaranja povijesnog konteksta, dok je arheologija još ovisila o manje tehnološko-naprednim metodama, neupitno je proučavanje *Tekstova Piramida*, raznih papirusa i reljefa, dešifrirajući hijerogliffe i tumačeći slikovne prikaze. Znanstvenicima je u njihovom radu vrlo često nedostajao dodatni kontekst kasnije upotpunjen kroz mnoga arheološka istraživanja i medicinska istraživanja provedena na mumijama. Ipak, zbog nedostatka izvora, istraživači se stalno moraju oslanjati na vlastiti instinkt i pokušaj vlastite interpretacije. Razumno je tvrditi da umjetnine nisu dovoljne i same po sebi ne „pričaju“ dovoljno - uz njih je potrebno uzeti u obzir druge nalaze, poput prevođenja tekstova i drugih istraživačkih metoda. Iako se sljedeći rad temelji prvenstveno na proučavanju svakodnevnog života drevnih Egipćana na temelju umjetnina, bit će spomenuti i drugi dokazi koji su s vremenom potvrdili ili opovrgnuli pretpostavke o istima. Glavni razlog je činjenica da su staroegipatske umjetnosti imale vrlo specifičnu funkciju, često ritualnog karaktera te se autentičnost prikaza treba uzimati s oprezom. Većina ih proizlazi iz kraljevskih grobnica, pa iako mnoge uključuju prikaze svakodnevnih djelatnosti, imaju prvenstveno vezu sa štovanjem bogova i zagrobnog života. Rad će se također više temeljiti na opisu svakodnevnog života „običnih“ Egipćana, s obzirom da je njihova svakodnevnica oslobođena od dugotrajnih rituala i religijskih procesija. Drugim riječima, kraljevska obitelj je bila opterećena obvezama vladanja i štovanja bogova te je njihova svakodnevnica vjerojatno bila i puno strože podređena njihovoj ritualnoj ulozi. Za razumijevanje rada, važno je spomenuti da se on neće baviti pitanjem umjetničke vrijednosti nalaza iz današnje perspektive. Postoji mnogo teorija i nesuglasica oko toga treba li se određene staroegipatske umjetnine smatrati umjetnošću ili ne: za navedeni rad ovo pitanje nije relevantno. Figurice, reljefe i slike koristimo u funkciji da prenesu informacije o tome kako su njihovi kreatori živjeli, a to će biti centralno pitanje trenutnog rada. Rad će ujediniti mnoge knjige i članke prijašnjih autora, stručnjaka egiptologije i na temelju svih informacija predstaviti razne aspekte svakodnevnog života drevne zajednice Egipta. Prvenstveno će obuhvaćati dinastijsko razdoblje, Starog, Srednjeg i Novog kraljevstva. Cilj je proučiti kako su ljudi živjeli, čime su se bavili, kako im je izgledalo slobodno, a kako radno vrijeme te kako su se mogli i zabaviti. S obzirom da se u radu tematika proučava uz pomoć umjetničkih prikaza, uključene su slike i njihove analize:

što iz njih možemo ustanoviti, ali i što može biti vrlo problematično te se treba zadržati na „teorijskoj“ razini. Rad će uključivati i usporedbu prikaza s ostalim arheološkim nalazima i znanstvenim otkrićima kao potvrdu o njihovoj autentičnosti. Glavni problem potreban za isticanje, a prožimat će cijeli rad, jest koliko su sami autori željeli da njihova djela realistično reflektiraju stvarnost. S obzirom da je većina radova posvećena mrtvima (ili bogovima), zapečaćena u grobnice s ciljem da nikad ne bude dostupna ljudskom oku, predstavljen je problem stilizacije i idealnih prikaza, nevezanih s tadašnjim realnim praksama.¹ Zato je potrebno takve prikaze upotpuniti dodatnim metodama istraživanja. Cilj rada je također da ustanovi koliko su navedene umjetnine važne za daljnje proučavanje staroegipatske civilizacije i potvrdi njihov velik doprinos u spektru znanja kojeg danas imamo privilegij potražiti u radovima upornih egiptologa.

II. DRUŠTVENA HIJERARHIJA

Kroz veći dio dinastijskog perioda drevni Egipćani živjeli su u strogo uređenoj apsolutnoj monarhiji. Međutim, moć monarhije proizlazila je iz religijske percepcije o „prirodnom poretku svijeta“- ta religija bila je čvrsto utemeljena u političkom i ekonomskom aspektu čitavog staroegipatskog društva.² Mnogi egiptolozi slažu se s pretpostavkom da je jedan od glavnih razloga višestoljetnog opstanka države drevnih Egipćana, osim povoljne teritorijalne pozicije, upravo čvrsta religijska povezanost društva, na kojoj se temeljila i sama državna uprava. Slijedom kompleksnih odnosa formiranih u ranom dinastijskom periodu, dinastijsko razdoblje obilježava „birokratska državna administracija“ i „piramidalni poredak društva“.³ Iako se kroz Staro, Srednje i Novo kraljevstvo događa mnogo promjena, kako političkih tako i društvenih, administracija se oduvijek sastojala od kraljevske obitelji i kraljevskog dvora na državnoj razini te tituliranih službenika na lokalnoj razini.⁴ Društveni slojevi također su se mijenjali kroz dinastijsko razdoblje, no glavna karakteristika je da su formirani na temelju zanimanja, odnosno funkcije koju su obnašali u korist države.⁵ Iz toga proizlazi i ekonomski sustav drevnih Egipćana, vrlo kompleksan, i nepotpuno istražen zbog

¹ FREED 2001: 127; GREEN 2001b: 75; MURRAY i WETTERSTORM 2001: 38.

² RICE 1999: XXX-LIX; TOMORAD 2016: 213.

³ RICE 1999: LIII; DAVID 2003: 77, 142; ANĐELKOVIĆ 2011: 31.

⁴ QUIRKE 2001: 13.

⁵ TOMORAD 2016: 215.

nedostatka pisanih i arheoloških nalaza: na primjer, bez obzira na to da je u praksi sva zemlja pripadala vladaru, privatno je vlasništvo postojalo. Ono se vjerojatno interpretiralo kao privatno u tom smislu da je vlasnik njime mogao raspolagati, koristiti ga ili prodati, u okvirima države i uz pristanak vladara. Vladar je, u teoriji, uvijek mogao privatno vlasništvo zaplijeniti, međutim u praksi su to vjerojatno uspijevali postići samo vrlo snažni vladari tijekom perioda kada je njihov autoritet bio nenarušen.⁶

Pregled društvene hijerarhije staroegipatske države nužan je zbog činjenice da se velik dio svakodnevnog života drevnih Egipćana morao prilagoditi njihovom društvenom statusu, a time i obvezama koje su redovno bili dužni ispunjavati u ime vladara i božanstva. Iz društva, u kojem je religija bila isprepletena u sve aspekte javnog i privatnog života, nemoguće je odvojiti svakodnevnicu od njezinih utjecaja. Ovo će biti posebno uočljivo kod analize visokih slojeva društva, ali i općenito, kod analize drevnih egipatskih umjetnina. Kroz sljedeći pregled društvenih slojeva cilj je dobiti uvid u glavne uloge pojedinaca i njihovu važnost za cjelokupno staroegipatsko društvo.

II.1. Kraljevska obitelj

Vladar je kao apsolutni monarh vladao samostalno samo u širem smislu. Drugim riječima, „bio je okružen kraljevskim dvorom i birokracijom“⁷ te su mnoge dužnosti u praksi bile preuzete i obnašane od strane tih tijela. Kraljeva obitelj je držala većinu službenih titula i obnašala dužnosti najviših državnih službenika.⁸ Vladar i njegova obitelj živjeli su u palači, što je vjerojatno bio kompleks višekatnih zgrada. Vrlo je malo iskopanih arheoloških ostataka palača i to otežava rekonstrukciju svakodnevnog života kraljevske obitelji.⁹ Najbolje istraženi prostor, kojeg je sasvim sigurno uključivala i svaka vladarska rezidencija, Germer opisuje kao raskošno ukrašeno dvorište za uživanje.¹⁰ Dvorišta su, navodi Germer, imala dijelom ekonomsku funkciju, dijelom i religijsku simboliku, no njihova je glavna funkcija vjerojatno bila da služe za opuštanje i zabavljanje elite.¹¹ Ova pretpostavka se lako može prihvatiti ako

⁶ RÖMER 2001: 257; MURRAY i WETTERSTORM 2001: 39; DAVID 2003: 77.

⁷ DAVID 2003: 78.

⁸ RICE 1999: XXX-LIX; WARBURTON 2001: 576; DAVID 2003: 78.

⁹ HASLAUER 2001: 79; PECK 2001: 102; TOMORAD 2016: 226.

¹⁰ GERMER 2001: 4.

¹¹ GERMER 2001: 4.

proučimo raskošnost takvih dvorišta te činjenicu da su se u ekonomske svrhe držala posebna imanja za uzgoj voća i povrća.¹²

Slika 1. Prikaz dvorišta s imanja¹³ na zidu grobnice Nebamuna (Teba). London: British Museum, inv. br. EA 37983.

Većina prikaza navedenih dvorišta pronađeni su u privatnim grobnicama 18. i 19. dinastije i kod očuvanih temelja palače Tell el-Amarna. Na gornjem prikazu uočljiva je tipična konstrukcija jednog takvog dvorišta: u središtu se nalazi umjetni bazen, obogaćen lotosovim cvjetovima te pticama i ribama, a u okružju bazena posađeno je raznoliko bilje. Osim prirode, na mnogima prikazima su nadstrešnice i paviljoni, vjerojatno napravljeni kako bi osigurali hladovinu stanovnicima i njihovim gošćama. Germer još dodaje da su „bogate obitelji imale i veća dvorišta s bazenima kojima se moglo i ploviti“.¹⁴ Od svih mjesta gdje je vladar sa svojom obitelji mogao provoditi vrijeme, opisana dvorišta su vjerojatno bila najprikladnije mjesto za svakodnevno opuštanje. O njihovoj ritualnoj ulozi potvrđeno je s obzirom da se ostaci dvorišta nalaze i kod rezidencija i u blizini grobnica: u tebanskoj grobnici nadzornika žitnice u vrijeme Tutmozisa III, Minnakhta, prikazano je dvorište za

¹² MURRAY i WETTERSTORM 2001: 39.

¹³ DAVIES 1936: 132.

¹⁴ GERMER 2001: 4.

uživanje oko zgrade s velikim bazenom. Na kopiji slikara Charlesa K. Willkinsona jasno se vide figure s ritualnim instrumentima, vjerojatno u pripremi dvorišta za pogrebni ritual i zagrobni život preminulog. Jedna osoba, također s ritualnim instrumentima, stoji u čamcu posred bazena.¹⁵ Da se radi možda baš o samom danu sprovoda potvrđuje i Davies, spomenuvši da su „u donjem registru prikazane žene u tugovanju“.¹⁶ Teško je, doduše, izdvojiti kraljevsku dužnost od slobodnog vremena jer su se njihovi segmenti često ispreplitali. Kraljevskom dužnošću moglo se smatrati, na primjer, izdvajanje vremena za obiteljsko druženje ili prisustvovanje u popodnevnom druženju društvene elite pod paviljonom u dvorištu. Ipak je prihvatljivo pretpostaviti da su mnoge od navedenih aktivnosti, iako ciljano organizirane, imale svrhu zabave i opuštanja od formalnih religijskih procesija i političkih dužnosti.

Slika 2. Tutankhamun u lovu na lavove, slika s poklopca¹⁷ vladarevog lijesa, (Teba), Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE 61467.

Najviše skulptura, slika i reljefa pronađenih predstavljaju upravo vladara i njegovu rodbinu, no iz njih je i najteže razaznati kako su predstavljene individue uistinu izgledale. Problem je naveden već u uvodu, a odnosi se na stilizaciju prisutnu u staroegipatskoj umjetnosti. Otežana interpretacija nije samo zbog ignoriranja fizičkih karakteristika individua, već i zbog same forme podređene specifičnim pravilima za prepoznavanje statusa, spola ili dobi. Na primjer, vladari su uvijek prikazivani u formalnoj tradicionalnoj odjeći, s pripadajućom simbolikom, čak i kad je takva odjeća neprimjerena za aktivnost u kojoj su

¹⁵ MET Museum: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544601>], 22. travanj 2017.

¹⁶ DAVIES 1936: 54.

¹⁷ Prikaz cijelog lijesa vidi u: TOMORAD 2016: 230.

naslikani te iako se možda više nije svakodnevno nosila.¹⁸ Na primjeru slike 2., mladi vladar Tutankhamun u kraljevskoj kočiji nalijeće na čopor divljih lavova. Davies i Houlihan na priloženoj slici primjećuju fiktivne elemente, od tog da je Tutankhamun bio osmogodišnji dječak, pa do činjenice da nijedan čovjek nije u stanju pobijediti čopor lavova koristeći jedino luk i strijelu. Houlihan na temelju pronađenih ostataka parka, u blizini hrama Amenhotepa III. kod Soleba, iznosi pretpostavku da su scene u kojima vladar pobjeđuje lavove bile priređene kao vrsta javne ceremonije.¹⁹ Postoji nekoliko vrsta bogatih kompleta u kojima su vladari prikazivani na umjetninama, a svi više nalikuju na raskošnu ceremonijalnu uniformu nego svakodnevnu odoru. Od odjevnih dijelova, upečatljivo na gornjoj slici je pokrivalo za glavu s *uraeusom*. Umjesto njega vladar se često prikazuje i s krunom, raskošnom perikom i lažnom bradom. Prikazan je s mnogobrojnim nakitom, posebno perlama koje su ukrašavale vrat.²⁰ Odjevni komplet sa slike nije uopće prikladan za lov na životinje i vjerojatno predstavlja posebnu ceremonijalnu uniformu nošenu za posebne prilike- tijekom religijskih procesija i sličnih rituala. Bez obzira na to što su navedeni prikazi imali funkciju veličati vladara i izjednačiti ga s božanstvom, nekoliko izvora ipak ukazuje na to da su se aktivnosti poput lova i streljaštva prakticirale kao sport u svakodnevnom životu. Kendall opisuje stelu Amenhotepa II., pronađenu kod hrama Medamud, a na kojoj „vladar sam izaziva dvorjane da pokušaju pobijediti njegov rekord u streljaštvu“. Ovakvi izvori su rijetki jer, Kendall spominje, na formalnim zapisima vladaru može konkurirati jedino drugi vladar ili božanstvo.²¹ Također, „lov na opasne životinje poput lavova i nilskih konja bio je povlastica vladara upravo zbog simbolizma u pozadini takvog čina“. ²² S druge strane, lov na ptice i ostale životinje često je bio način zabave elite, a ne samo vladara. U kolikoj mjeri je teško odvojiti religijsko-simboličke aktivnosti vladara i kraljevske obitelji od svakodnevnih aktivnosti ukazuje slika 3., na kojoj kraljica Nefertari, žena Ramzesa II., u dvorišnom paviljonu igra društvenu igru *senet*. Prva upečatljiva stvar je da, iako je igra za dvije osobe, kraljica je na prikazu sama. Objašnjenje je upravo u religioznoj alegoriji pripisanoj *senetu*, „o borbi smrtnika da postigne sretan život poslije smrti“. Samo značenje riječi *senet* prevodi se kao „prelaženje“ ili „prolaženje“. ²³ Sljedeći upadljiv detalj je kraljičina svečana halja i svi kraljevski znaci

¹⁸ FREED 2001: 127; GREEN 2001a: 274; GREEN 2001b: 75; MURRAY i WETTERSTORM 2001: 38.

¹⁹ DAVIES 1936: 147; HOULIHAN 2001: 514.

²⁰ DAVIES 1936: 28-29; GREEN 2001b: 74; TOMORAD 2016: 228.

²¹ KENDALL 2001a: 1.

²² ALTENMULLER 2001a: 130; BREWER 2001b: 512.

²³ SCOTT 1973: 44; KENDALL 2001a: 2-3; O'DELL 2008b: 1049.

uključeni u scenu. Na glavi nosi krunu, a u desnoj ruci drži *sekhem*²⁴ te na nogama sandale, u svakodnevnicima nošene rijetko, čak i kad je u pitanju bila kraljevska elita. *Senet* i mnoge druge

Slika 3. Kraljica Nefertari igra „senet“, kopija originalne vinjete. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.145.

igre na ploči pronađene arheološkim iskapanjima bile su vrlo popularan način zabave svih klasa.²⁵ Istovremeno su nosile religijsku simboliku, što ih je i kvalificiralo kao čestu pogrebnu opremu te temu slikovnih prikaza *Knjige Mrtvih*.²⁶ Umjetnički se stilovi kroz dinastijsko razdoblje mijenjaju, a s obzirom da je umjetnost u velikoj mjeri bila povezana sa zagrobnim životom i staroegipatskom religijom, nije pogrešno pretpostaviti da su promjene na tim područjima imale velik utjecaj. Do promjene stila zato dolazi, ne samo po promjeni dinastije, već ponekad i nakon promjene vladara istih dinastija.²⁷ Bez obzira na nedostatak individualnosti vladarevih prikaza, u određenim je razdobljima postojala tendencija da se neke fizičke karakteristike ipak naglase. Tomorad spominje da u Srednjem kraljevstvu, na primjer, „portreti prikazuju vladare u različitoj životnoj dobi, a njihov izraz često je rezigniran i umoran.“²⁸ Velika promjena u prikazu vladara pojavljuje se i u periodu Amarne, kad se kraljevska obitelj prikazuje „s velikim glavama i izobličenih tijela“, mogućim stvarnim deformacijama.²⁹ Na slici 4. Horemhebovo tijelo ukazuje na njegovu poodmaklu dob, dok je njegova žena prikazana mlada i vitke tjelesne građe. Horemhebov prethodnik, Aj, u svojim je

²⁴ Kraljevsko žezlo koje implicira na njezin društveni položaj. Vidi u: RUSSMAN 2001: 267.

²⁵ SCOTT 1973: 39- 44; GREEN 2001a: 278; DAVID 2003: 370-371; NEUMANN 2008: 275.

²⁶ O'DELL 2008b: 1049.

²⁷ TOMORAD 2016: 202-203.

²⁸ TOMORAD 2016: 194.

²⁹ HARTWIG 2001: 4; TOMORAD 2016: 194- 198.

pogrebnim odajama prikazan u lovu na ptice i kako u društvu supruge Tiy lovi ribe u močvari. Ponovno je uočljiva religijska simbolika, no ona se vjerojatno nadovezivala na aktivnosti u kojima su drevni Egipćani uživali za vrijeme života, pa su ih htjeli nastaviti provoditi i u zagrobnom životu.³⁰

Slika 4. *Skulptura Horemheba i njegove žene iz grobnice u Saqqari. Luxor: Luxor Museum, inv. br. KE 13444*

Par je prikazan sa svim potrebnim znakovljem: Tiy nosi krunu s perima i *uraeus*, a Aj *khat* također s *uraeusom*, ogrlicu i pregaču slične onima na prethodno analiziranom prikazu Tutankhamuna u lovu (slika 2.). U lijevoj ruci Aj drži zaobljeni štap kojim se sprema pogoditi leteću metu, a Tiy nosi *nekhakhu*³¹, također simbol moći s kojim se često prikazuje i sam Oziris.³²

Zbog uloge kraljevske obitelji u religiji i kultu vladara većina je prikaza alegorijskog karaktera i uvijek je u službi tumačenja mitova vezanih uz staroegipatske bogove. Mnogo više scena, reljefa i maketa povezanih s nižim slojevima društva pridonose opsežniji uvid u svakodnevni život, obveze i osobne interese drevnih Egipćana. Već u sljedećem poglavlju, gdje se tema proširuje na više slojeve društva, bit će prisutan veći broj umjetnina vezanih uz

³⁰ DAVID 2003: 358.

³¹ SILIOTTI 2008: 283.

³² Osirisnet: [http://www.osirisnet.net/tombes/pharaons/ay/e_ay_pharaon_02.htm], 2. travanj 2017.

svakodnevne radnje službenika i njihovih obitelji. Iz navedenih primjera vidljivo je da su vladar i njegova obitelj privatno vrijeme provodili uživajući u bogatstvu i raskoši vlastitog statusa. Jedini problem je što su takvi prikazi na grobnicama neodvojivi od religijske simbolike.

II.2. Društvena elita

Osim kraljeve obitelji i rodbine, pod višu klasu može se u širem smislu ubrojiti svaki visoki državni službenik ili religijski službenik. Mnogi od njih bili su povezani s vladarom rodbinskim ili bračnim vezama, no s obzirom da su mnoge od službi bile nasljedne, takve su veze bile često i iz daljnjeg koljena. Također je potvrđeno da se u određenim periodima na egipatskoj društvenoj hijerarhiji moglo uspeti i vlastitim sposobnostima, no to je siromašnima vjerojatno bilo vrlo teško jer su takve individue morale proći skupo obrazovanje kako bi uspješno obavljale svoje dužnosti.³³ Državni službenici su uglavnom nosili titulu nadglednika određenog ureda, a svećenici su titulirani po božanstvu kojem posreduju. Ono što je povezivalo navedenu društvenu skupinu pod elitu je zapravo ekstenzivno obrazovanje na temelju kojeg su zaslužili ulogu pisara. Osim službenika i svećenika, pod ovu kategoriju se mogu uključiti i mnogi pojedinci u raznim službama na kraljevskom dvoru te lokalni nomarsi.³⁴

Bogati Egipćani prvo su bili educirani privatno ili u hramskim školama, a edukacija je uključivala i fizičke aktivnosti poput plivanja, gađanja i trčanja te plesanja i sviranja instrumenata. Roditelji visokih službenika svoju su djecu također vodili na imanja da proučavaju njihov rad i tako se uče naslijediti službu.³⁵ Pisarske škole vjerojatno su bile više škole, a u njima je veći naglasak bio na pisanju, računanju i znanostima. U Starom i Srednjem kraljevstvu pisarsko je obrazovanje uglavnom bilo usmjereno prema eliti u opremi za vođenje državnih institucija, no u Novom kraljevstvu polako se proširilo i na srednje slojeve društva.³⁶ Pisari su učeni pisanju kroz vježbe prepisivanja upravnih i religijskih tekstova i mnogih sličnih dokumenata. Na jednom primjerku ploče za vježbanje učenik vježba crtanje figura i

³³ FISCHER-ELFERT 2001: 442; DAVID 2003: 250-251; TOMORAD 2016: 217.

³⁴ RICE 1999: LVI; Warburton 2001: 576; TOMORAD 2016: 215-217.

³⁵ FEUCHT 2001a: 263; FISCHER-ELFERT 2001: 441- 442.

³⁶ DAVID 2003: 250-251; DIAMOND REED 2008a: 190.

pisanje ponavljajući isti hijeroglif..³⁷ Navedena ploča za vježbanje dio je kolekcije pisarskih izvora danas izloženih u Britanskom Muzeju, a uključuje i papirus na kojem autor piše o odnosu učenika i učitelja te potrebi da učenik iskazuje veliko poštovanje prema učitelju.³⁸ U literaturi postoji mnogo neslaganja oko organizacije obrazovnog sustava drevnog Egipta, no problem se ne očituje toliko u različitoj interpretaciji izvora, već u njihovom nedostatku. Posebno među nižim slojevima društva nemoguće je procijeniti je li možda postojala neformalno organizirana škola po dogovoru stanovnika ili se na toj domeni čitavo obrazovanje uistinu održavalo isključivo na privatnoj, obiteljskoj razini.³⁹ Na mnogim prikazima viših slojeva društva primjetljive su izmjene u načinu odijevanja kroz Staro, Srednje i Novo kraljevstvo. Kako je odmicalo vrijeme, odjeća viših slojeva je prikazivana s više detalja, a iz tog je moguće zaključiti da se s vremenom mijenjao stil i dekorativnost materijala.⁴⁰ Istovremeno, određeni su odjevni predmeti prisutni u svim periodima: najuočljivija je pregača kakvu nosi sudac Ankhirtah na slici 5. Lanena pregača ili „kilt“ prikazivana je kao oštri trokut poput ovog na slici, a nosila se među svim slojevima društva. Muškarci u takvim pregačama prikazivani su i s otkrivenim gornjim dijelom tijela, no u grobnici arhitekta Kha iz Deir el-Medine pronađene su tunike korištene za pokrivanje trupa.⁴¹ Potreba da se oblik pregače na pogrebnim slikama toliko naglasi vjerojatno ima veze s već spomenutom formom isticanja spolne pripadnosti subjekta: muškarci su slikani vrlo oštrim linijama, a žene s istaknutim oblinama i oblijem linijama. Na desnoj slici, pisar Hunefer prikazan je u vrlo dugoj tunici: već u Srednjem kraljevstvu muškarci su počeli nositi dulje pregače, a krajem perioda ta je dužina dosegla do gležnjeva. U Novom kraljevstvu predstavljena je muška lanena haljina s rukavima i naramenicama.⁴²

³⁷ *The British Museum*: [<http://www.ancientegypt.co.uk/writing/explore/school.html>], 3. travanj 2017.

³⁸ TOMORAD 2016: 231.

³⁹ FROOD 2010: 481-482.

⁴⁰ NICHOLSON i SHAW 1995: 66- 67; GREEN 2001a: 275-276; DAVID 2003: 368.

⁴¹ SCOTT 1973: 36-39; NICHOLSON i SHAW 1995: 66-67; GREEN 2001a: 277; TOMORAD 2016: 227.

⁴² GREEN 2001a: 275- 276; DAVID 2008: 368; TOMORAD 2016: 227- 228.;

Slika 5. Lijevo: *Pogrebni reljef pisara i suca Ankhirptaha*. Berlin: Neues Museum inv. br. AM7337⁴³; Desno: *Prikaz pisara Hunefera i njegove žene iz Knjige Mrtvih*. London: British Museum inv. br. EA9901,1.⁴⁴

Huneferova haljina na slici nije samo duga, već je naslikana pažljivo i detaljno- „u Novom kraljevstvu muška odjeća se slikala do takvog detalja da se moglo uočiti i slojevito odijevanje te nabori i svi dodaci zašiveni na tkaninu“ zaključila je Green.⁴⁵ Klasična jednostavna pregača kakvu nosi Ankhirptah, doduše, nije izašla iz uporabe, nego se vjerojatno nosila ispod duljih tkanina. Još jedan primjer detaljnosti u prikazu odjeće viših slojeva te višeslojnosti materijala naslikan je na zidu grobnice vizira Rekhmira iz vladavine Tutmozisa III.: na slici je pisar u službi prebrojavanja nubijskog danku.⁴⁶ Pisar je odjeven u jednostavnu lanenu pregaču, no mnogo je pažnje posvećeno pri slikanju njezinog oblika i dizajna: osim što su naznačeni nabori, slikana je tako da se nad-suknja prozire, a ispod nje se vidi kraća podstava. Postoji, doduše, još pitanje uzroka detaljnosti prikaza kod viših klasa na koje ukazuje Davies, pišući kako je „slikar grobnice vizira Huya iz vremena vladavine Tutankhamuna u istoj sceni potpuno zanemario detalje pisara“.⁴⁷ Treba, s time, uzeti u obzir da prikaz osoba koje nisu subjekt same grobnice može ovisiti o autorovom stilu ili odluci da ne slika s previše detalja. Žene su na prikazima slikane u vrlo uskoj halji, smatra Green, „kako bi se jasno ukazalo na njihovu pripadnost ženskom spolu“, a koja je u kontradikciji s

⁴³ TOMORAD 2016: 214.

⁴⁴ The British Museum: [\[http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=114853&partid=1&tid=1&J\]](http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=114853&partid=1&tid=1&J), 13. srpanj 2017.

⁴⁵ GREEN 2001a: 275-276.

⁴⁶ DAVIES 1936: 36.

⁴⁷ DAVIES 1936: 37.

arheološkim nalazima.⁴⁸ Na slici 3. Nefertarina haljina nije previše uska, no zato se prozire, pa je kroz nju moguće vidjeti ženstvene obline. Haljina Huneferove žene na slici 5. ipak djelomično prati njezinu figuru, barem do ispod stražnjice, a zatim pada slobodno. Na prikazima ženskih božica uočljivo je još više karikiranja, gdje haljina ostaje uz tijelo do samog gležnja. Haljine se vjerojatno u stvarnosti nisu toliko strukirale, no moguće je da su na struku bile prikvačene pojasom s raznobojnim perlicama.⁴⁹ Nekoliko takvih bijelih halja u kojima su prikazane žene svih slojeva, pa i božice, datiraju iz razdoblja 18. dinastije Novog kraljevstva, a Green napominje da su „labavije u formi od njihovih prikaza na grobnicama i u arhitekturi.“ S vremenom se i kod žena može uočiti promjena stilova- iz jednostavne halje je u Novom kraljevstvu šivano više varijacija za različite prilike, od svečanosti i religijskih ceremonija do sprovoda.⁵⁰ Green spominje primjer „svečane ženske haljine za zabave, popularne od vremena 18. dinastije, a vjerojatno nastale iz dizajna one s jednom prevlakom, prethodno korištene za svakodnevne prilike.“⁵¹ Opisana haljina se detaljno može proučiti na jednom od prikaza iz grobnice vrhovnog svećenika boga Amuna, *Djehouta*. Tema slike je svečana gozba preminulog s najbližom rodbinom, a u ovom slučaju to je *Djehoutova* majka. Sukladno s prigodom gozbe, odjevena je u primjer haljine prethodno opisan: jedna prevlaka je prekrivala samo jednu stranu pa se ona zapravo po slici trebala nositi s otkrivenom dojkom.⁵² Elita je također popunjavala svoj izgled s mnogobrojnim nakitom pa se bogatstvo nije očitovalo samo u kvalitetnijem materijalu odjeće, već i u količini nakita. Svećenstvo je posjedovalo svečane halje, po svemu slične lanenim haljama ostalih pripadnika elite, osim u dodatku leopardove kože u slučaju nad-svećenstva. Takve odore vjerojatno su bile neugodne za nošnju na visokima temperaturama, iz čega se lako može zaključiti da su nošene po potrebi, za vrijeme službe i ceremonija, a jednostavnije verzije poput pregače u privatnosti. Na prikazima je vrlo jednostavno prepoznati osobu s titulom nad-svećenika upravo zbog te specifične leopardove kože: u tebanskoj grobnici TT45 prikazani su sinovi preminulog vlasnika tkalačkih radionica *Dyehutiemheba* kako mu pridonose darove. Prvi sin, *Panakhtenopet*, odjeven je u leopardovu kožu, dok su druga dvojica okićena, no u jednostavnijem izdanju, s lanenom pregačom.⁵³ Jedna od karakteristika svećenstva je da su često brijali glave i tijelo, Green smatra, „kao dio rituala pročišćavanja“. Green to zaključuje na temelju „arheoloških nalaza pinceta i britva te pisanih izvora recepata za preparate koji su

⁴⁸ SCOTT 1973: 36; GREEN 2001a: 274.

⁴⁹ TOMORAD 2016: 227.

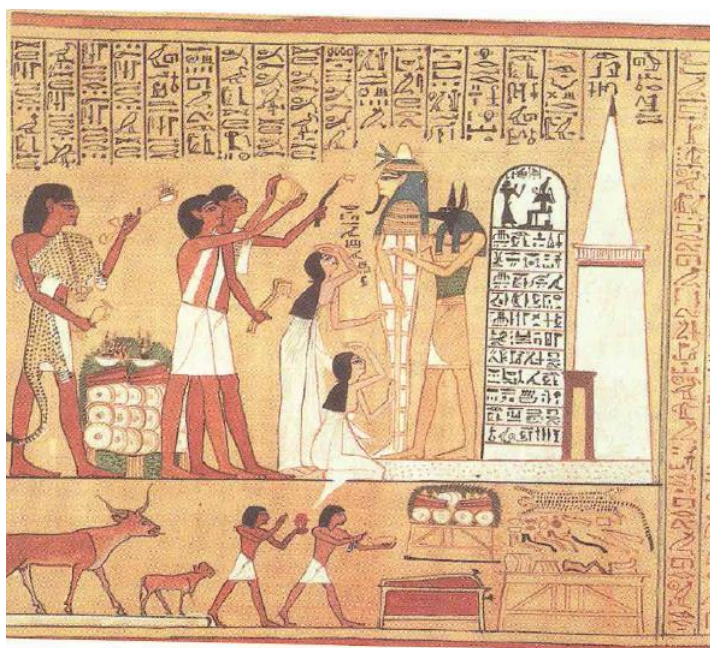
⁵⁰ GREEN 2001a: 276-277.

⁵¹ GREEN 2001a: 277.

⁵² DAVIES 1936: 72.

⁵³ *Osirisnet*: [http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/djehouty45/e_djehouty45_02.htm], 21. travanj 2017.

uklanjali dlake.“ Razlika između brijanih glava svećenika i ostalih pripadnika elite uistinu bi mogla biti da su jedni to činili iz kultnih razloga, a drugi zbog vrućine ili „problema s ušima“, potvrđenih na temelju proučavanja mumija.⁵⁴ Na slici 6. svećenici obavljaju „ritual oživljavanja Huneferovog kipa“, pisara u vrijeme 9. dinastije Novog kraljevstva. U vrijeme rituala, svećenik koji pridržava lijes nosi Anubisovu masku, a sljedeća dva svećenika, u lanenim pregačama i s povezom, prema kipu usmjeravaju ritualni pribor. Iza njih je nad-svećenik u leopardovoj koži s kadionicom. Uočljivo je da tri svećenika bez maske imaju kosu, no to su vrlo vjerojatno bile perike. Također je dobro uočljivo da je uz viši status slijedila i veća odgovornost na svećenstvu da se rituali provedu bez poteškoća. Konačno, na slici su prikazane i Huneferova žena te još jedna ženska osoba kako oplakuju preminulog. Na njima se primijeti drugačija verzija halje, Green pretpostavlja, „posebno korištena za žaljenje preminulog“, slična običnoj svakodnevnoj halji, uz iznimku da je otkrivala grudi.⁵⁵ Povez na dvojici svećenika s ritualnim priborom također bi mogao biti indicacija višeg položaja ili određene funkcije unutar profesije: na zidu grobnice službenika *Metjetjija*, na prijelazu s 5. u 6. dinastiju, naslikani su ritualni svećenici, od kojih se dvojica ističu s povezima, dužim perikama i bradama. Oni ispred njih nose jednostavne pregače, kraće perike i nemaju bradu.

Slika 6 Sprovod pisara Hunefera, *Papirus Hunefer*. Britanski Muzej, inv. br. EA 9901, 5.

⁵⁴ NICHOLSON i SHAW 1995: 228; FILER 2001: 134-135; GREEN 2001a: 274; GREEN 2001b: 73.

⁵⁵ NICHOLSON i SHAW 1995: 212; GREEN 2001a: 277.

Primjetljivo je također kako dvojica s povezima imaju puno istaknutije pregače, s naznačenim oštrim trokutom, dok svećeniku bez poveza pregača ostaje priljubljena uz tijelo.⁵⁶ Nemoguće je, ipak potpuno ustvrditi je li uzrok tomu njihov viši status zbog kojeg su slikani s više detalja, pa time i naznačenim spolom, ili se iza simbolike skriva „dominantni“ status svećenika višeg položaja nad nižim, što bi imalo slične implikacije u razlici prikaza žena nježnim linijama u kontrastu s prikazima muškaraca. Moguće je da je u pitanju i oboje, no ako i nije, veza s jednom od ove dvije pretpostavke svakako je postojala.

II.3. Srednja i niža klasa

Ne postoji općeprihvaćena podjela staroegipatskog društva po pitanju klasa. U literaturi se ponekad obrtnici, na primjer, uključuju u „višu klasu“, a ponekad u „nižu“, zajedno s trgovcima i seljacima. Razlozi su, naravno, u tome što su se statusi djelatnika kroz vrijeme mijenjali, ali i razlike u samim izvorima. Drugi problem su seljaci: u sklopu staroegipatske civilizacije imaju položaj sličan kmetu, dakle nisu potpuno slobodne individue, no imaju pravno regulirani status. Čak je i ropstvo u današnjem smislu riječi bilo „slojevito“, pa je, na primjer, posluga posjedovala određena prava na imovinu.⁵⁷

U izvorima postoje indikacije da su obrtnici, umjetnici i drugi specijalizirani tehničari imali ipak povoljniji položaj od ostatka, pa ne bi trebalo biti krivim smatrati ih „srednjom“ klasom, no uzimajući takvu definiciju s oprezom kako ju ne bi u potpunosti pomiješali s istoimenim definicijama drugih civilizacija i povijesnih razdoblja. Koncentracija srednje klase je, naravno, bila veća u gradovima, na dvoru, u hramovima ili privatnim imanjima elite, dok su seljaci bili rasprostranjeni po svim mjestima, po potrebi. O obilju jedne obitelji srednjeg sloja društva, pripadnicima radnog sela Deir el- Medine, govori pronađena *Sennedjemova* grobnica- obrtnika koji je ukrašavao obližnje kraljevske grobnice. Grobnica, izgleda, nije nikada opljačkana te su pogrebna oprema i grobne slike dobro očuvane. Usprkos skromnosti i jednostavnosti, grobnica sadrži sve konvencije ritualne i religiozne tematike staroegipatske kulture.⁵⁸ Među slikama nalaze se i one s tematikom svakodnevnih radnji, a

⁵⁶ TOMORAD 2016: 217.

⁵⁷ RICE 1999: LVIII; KRUCHTEN 2001: 279; DAVID 2003: 361.

⁵⁸ *Tour Egypt*: [<http://www.touregypt.net/featurestories/sennedjemt.htm>], 10. travanj 2017.

dobar primjer je fragment Wilkinsonove⁵⁹ kopije (slika 7.): *Sennedjem* siječe klasje sa srpom, a njegova žena ga prati skupljajući odsječeno u košaru. Par je odjeven mnogo skromnije, no preciznost u slikanju odjevnih detalja te svečane perike ukazuju na ponavljanje religioznih formi: odjeća u kojoj su prikazani sigurno nije korištena u svakodnevnoj obradi zemlje. Na to se dodaje i činjenica da je *Sennedjem* bio obrtnik te su njegovu zemlju vjerojatno obrađivali seljaci u njegovoj službi.⁶⁰ Realniju sliku o svakodnevnom izgledu obrtnika pružat će makete, poput sljedeće, pronađene u grobnici *Meketre* (slika 8.).⁶¹ Takve su makete rađene kako bi se prikazale određene aktivnosti potrebne preminulom u životu poslije smrti, pa je manja pažnja posvećena individuama uključenima u umjetninu. Figurice obrtnika u aktivnosti obrade drveta odjevene su u jednostavnu lanenu pregaču različitih duljina te imaju vrlo kratko podšišanu kosu ili su ćelavi. Srednja se klasa vjerojatno tijekom radnog dana oblačila jednostavno, kao što je prikazano na maketi, a u kontrastu je s prikazom *Sennedjema* i njegove žene u grobnici. Mnogo manje odudaranja može se zamijetiti u usporedbi slikovnih prikaza niže klase i njihovih maketa. Na slici 9. prikazan je seljak u *Nebamunovoj* službi kako „provjerava graničnu oznaku polja“. Seljak je na prikazu proćelav, odjeven u jednostavnu lanenu pregaču i debljeg stasa.⁶²

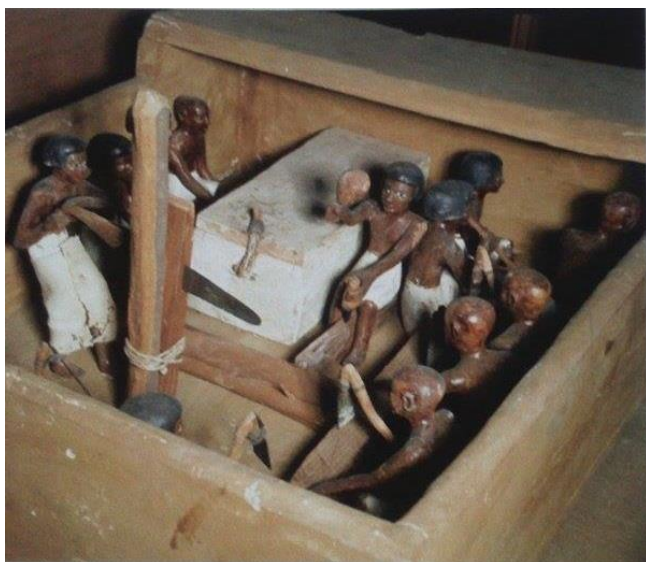
Slika 7. *Sennedjem i njegova žena rade na polju*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.2.

⁵⁹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548354>], 15. srpanj 2017.

⁶⁰ *Osirisnet*: [http://www.osirisnet.net/tombes/artisans/sennedjem1/e_sennedjem1_03.htm], 10. travanj 2017.

⁶¹ TOMORAD 2016: 218.

⁶² *Khan Academy*: [<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/egypt-art/new-kingdom/a/paintings-from-the-tomb-chapel-of-nebamun>], 12. travanj 2017.

Slika 8. Maketa stolarske radionice iz grobnice Meketre. Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE 46722.

Iako nisu svi prikazi seljaka na grobnicama jednako detaljni kao dolje naveden, oni su uglavnom prikazivani u jednostavnim pregačama i vlastitom kosom ili ćelavi (obrijani) te s mnogim drugim tjelesnim manama. Jedan od razloga je sigurno što je njihova uloga na grobnim prikazima i grobnoj opremi uloga poslužitelja subjektu, a samo je subjekt, uz možda članove obitelji, veličan u vlastitoj grobnici. Zbog toga postoji dobar razlog smatrati da su prikazi seljaka u poslovima više-manje odgovarali realnom stanju, izuzev njihovih često zanemarenih individualnih karakteristika. Potrebno je ipak uzeti u obzir da kod opisa i slikovnih prikaza srednje, a pogotovo niže klase, ovisimo o izvorima sastavljenima od strane više klase. Zato je sigurno da će u takvim prikazima elita naglasiti njihov podčinjeni položaj.⁶³ Na primjer, prikazi poput spomenutog iz Nebamunove grobnice dosljedni su tekstualnim opisima, na primjer teksta iz Srednjeg kraljevstva, pod nazivom „*Učenja Khetyja*“– „U njemu se radna ne-elita opisuje prljavom, primitivnom i neusklađenom s normama društvenog ponašanja.“ Frood ipak spominje još jedan tekst u kojem je očita svijest o potrebi održanja društvenog reda, a čiji velik dio čini upravo ta ista „primitivna“ masa: takav tekst dokazuje svijest staroegipatske elite o potrebi izbjegavanja društvenih sukoba i poštivanja radne klase s ciljem održanja poretka i prosperiteta čitave nacije Nila.⁶⁴

Odjeća srednje i niže klase u suštini je slična onoj više, no razlikuje se po pažnji posvećenoj njezinom prikazu te nedostatku raskošnog nakita. Na temelju arheoloških istraživanja također se može potvrditi da je podstava odjeće bila ista, dok je razlika mogla biti

⁶³ ROBINS 2001: 15; GREEN 2001c: 170; TOMORAD 2016: 204.

⁶⁴ FROOD 2010: 479.

u kvaliteti materijala i vremenu uloženom u šivanje, jer elitna nije bila samo funkcionalna, već je reflektirala visoki društveni status.⁶⁵

Slika 9. Izmjera polja za Nebamuna, iz Nebamunove grobnice. London: British Museum, inv. br. EA 37982.

II.4. Robovi

Problem kod terminologije i definicije ropstva u drevnom egipatskom društvu krije se iza činjenice da je to „piramidalno“ društvo s vrhovnim božanstvom, a svi smrtnici u pravilu su robovi tog božanstva. Iz tog razloga, Allam upozorava, „način na koji se termin koristi u tekstovima lako se može krivo interpretirati“, jer „svaka je osoba imala svog nadređenog i njemu se morala odazivati kao prema svome gospodaru.“⁶⁶ Osim toga, već je spomenuto da postoji više razina „ne-slobode“, pa su tako sluge bile trajno vezane za osobu ili instituciju, no imale su prava na osobno vlasništvo, na primjer, dok su ratni zarobljenici bili bez ikakvih prava.⁶⁷ Iako je status ropstva bio trajan, postojala je opcija da gospodar sam oslobodi roba ili da posvoji dijete ropkinje i na taj način djetetu prenese slobodni status.⁶⁸ Potpuni robovi bez ikakvih prava činili su manjinu društva, i najčešće su bili ratni zarobljenici ili kriminalci.⁶⁹ Na temelju arheoloških izvora Eyre potvrđuje da se „po pronađenim dokazima o trgovini robljem ista odvijala na razini individualnih kućanstava, a ne na masovnoj razini, u svrhu građevinskih radova ili radova na polju.“⁷⁰ David također spominje da su oko 80 % populacije u Egiptu

⁶⁵ GREEN 2001a: 274-278.

⁶⁶ ALLAM 2001: 293-294.

⁶⁷ ALLAM 2001: 294; TOMORAD 2016: 218.

⁶⁸ ALLAM 2001: 294; FEUCHT 2001b: 501; DAVID 2003: 360.

⁶⁹ NICHOLSON i SHAW 1995: 272; ALLAM 2001: 294; GASSE 2001: 435; MCDOWELL 2001: 316- 318; TOMORAD 2016: 218.

⁷⁰ EYRE 2010: 302.

činili slobodni seljaci, obvezani vlastitim dužnostima, no ne istog statusa kojeg su imali ratni zarobljenici i drugi, čija je osoba pripadala nekome.⁷¹

Na slici 10. priloženi su ukrasi iz pogrebnog hrama Ramzesa III., Medinet Habua, s ratnim zarobljenicima. Ratni zarobljenici većinom se prikazuju kako bi se izrazio trijumf i vojna pobjeda određenog vladara nad neprijateljem. Mnogo reljefa iz Medinet Habua prikazuje Ramzesa III. kako dominira nad mnoštvom poraženih neprijatelja, drži njihove odrubljene glave ili juriša u boj svojom kočijom.⁷² Na slici je vidljivo, doduše, da su prikazi takvih zarobljenika također slijedili određenu formu: prikazani su u svojim tradicionalnim haljama čime se naglasila njihova pripadnost ne-egipatskoj etničkoj grupi te su naglašene i njihove fizičke karakteristike stereotipne za pripadajuće narode.

Slika 10. Ratni zarobljenici iz hrama Medinet Habua. Boston: Museum of Fine Arts, inv. br. 03.1570; 03.1573; 03.1572; 03.1571.

Iste se karakteristike uvijek zadržavaju kod prikaza gdje pripadnici stranih naroda prinose darove ili danak pred faraona: dobro očuvan primjer je iz tebanske grobnice poglavara kraljevske riznice *Sebkhotpa*, iz vremena 18. dinastije: „pripadnici sirijskih plemena na slici imaju tipiče semitske karakteristike i odjeću“, primjećuje Davies, „a jedan od njih za ruku vodi голу djevojku“.⁷³ Robovi i djeca na staroegipatskim prikazima često su gola, no djeca su uvijek u takvom slučaju naslikana s „horusovim uvojkom“. Djevojka na slici je zato, iako nije

⁷¹ DAVID 2003: 79; FROOD 2010: 476.

⁷² *Tour Egypt*: [<http://www.touregypt.net/featurestories/enemies.htm>], 15. travanj 2017.

⁷³ DAVIES 1936: 84- 85.

isključeno da je vrlo mlada, vjerojatno ropkinja uključena u danak priložen Tutmozisu IV.⁷⁴ Za razliku od ovih prikaza, ratne zarobljenike na prikazima u svakodnevnom životu, a taj se sastojao od teških radova u rudnicima, gradilištima, borbe na bojnim poljima, ili gdje god su bili stavljeni, ne bi mogli razlikovati od običnih seljaka, unovačenih od vladarske obitelji da obavljaju iste radove.⁷⁵ Odjeća robova i posluge, s druge strane, ovisila je upravo o njihovoj ulozi i o prigodama. Sluškinje su tako na dvoru vjerojatno nosile ili jednostavne lanene halje ili su bile gole, no postoje prikazi vrlo svečano odjevenih sluškinja, poput drvene figure pronađene u *Meketrinoj* grobnici.⁷⁶

Slika 11. *Sluškinja iz Meketrine grobnice. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 20.3.7.*

Na slici 11. sluškinja je prikazana noseći pogrebne darove u dugačkoj, uzorcima ukrašenoj haljini, s narukvicama, perikom i perlicama. S obzirom na aktivnost, vjerojatno se radi o određenoj vrsti pogrebne procesije tijekom koje posluga preminulom gospodaru ritualno prilaže darove: prihvatljivo je zaključiti da se i posluga tijekom takvih rituala odijevala u svečaniju odjeću od one korištene za svakodnevne poslove. S druge strane, na zidu grobnice pisara *Djeserkarasonba*, u vrijeme 18. dinastije, gošća rezidencije pisara naslikana je kako sjedi, a dvije sluškinje kite ju perlicama i cvijećem. Sluškinje su gole, s iznimkom male prevlake i okićenim pojasom te im tijelo još krase perlice, naušnice i cvijeće u

⁷⁴ GREEN 2001a: 275.

⁷⁵ NICHOLSON i SHAW 1995: 239; LACOVARA i MARKOWITZ 2001: 35; SMITH 2001: 114-115; DAVID 2003: 143; TOMORAD 2016: 218.

⁷⁶ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/met-around-the-world/?page=10157>], 15. travanj 2017.

kosi. Davies za lijevu pripisuje i nubijsko porijeklo „zbog perike, naušnica, bijelih perlica te tamnije naglašene puti“.⁷⁷ Treba uzeti u obzir mogućnost o postojanju običaja ukrašavanja posluge nakitom tijekom svečanih gozbi i posluživanja gostiju. Davies također iznosi pretpostavku da se radi o vrlo mladim djevojčicama, s obzirom na oskudnost odjeće, no Green napominje da su robovi često prikazivani goli.⁷⁸ Teško je procijeniti radi li se o naglašavanju isključivo društvenog statusa ili dobnih razlika. Slika plesačice na vapnencu pronađena u Deir el-Medini još je jedan primjer odijevanja ovisno o profesiji. Djevojka na prikazu vjerojatno je ropkinja ili sluškinja, vrlo oskudno odjevena, no s detaljno ukrašenom pregačom i naušnicama.⁷⁹ Plesačice su uglavnom prikazivane s minimalno odjeće, ali s raskošnim nakitom, perlicama, narukvicama, naušnicama, čak i tetovažama. Odjeća je u tom slučaju imala funkciju da dodatno ukrasi plesačicu, a ne pokriva.⁸⁰ Plesači su vjerojatno imali različite uloge, od ritualnih plesova do onih za zabavu gostiju na gozbama i raznim okupljanjima. Jedna od slika iz grobnice Horemheba, zapovjednika vojske, a kasnije i posljednjeg vladara 18. dinastije, prikazuje nubijskog plesača: na temelju boje i frizure moguće crne rasne pripadnosti, on pleše na zvuk bubnjeva i zabavlja vojne trupe. Od nubijskih karakteristika, Davies na slici ističe specifičnu frizuru, ogrlicu s bijelim perlama, velike okrugle naušnice, životinjske repove prikvačene na nadlaktice te narukvice.⁸¹ Na tom je prikazu, dakle, naglašena rasna pripadnost plesača, ali i uloga njegovog zanata kroz raskošni nakit te aktivni plesni pokret.

Niža klasa je zasigurno zbog siromaštva mnogo manje brinula o izgledu i higijeni. Ipak, to je mnogo ovisilo o njihovoj funkciji u društvu: na primjer, posluga na dvoru lakše je pristupila određenim luksuzima, potpuno nepristupačnima zemljoradnicima na selu. Iz tog je razloga i pitanje kvalitete života bilo relativno, odnosno ropstvo nije uvijek značilo da je osoba u najlošijoj poziciji. Više o aktivnostima društvenih klasa spomenut će se u nastavljenim poglavljima.

⁷⁷ DAVIES 1936: 74-75.

⁷⁸ DAVIES 1936: 74-75; GREENa 2001: 275.

⁷⁹ *Images of Deir el-Medina: Past & Present*: [<http://www.deirelmedina.com/lenka/Turinostraka.html>], 10. kolovoz 2017.

⁸⁰ NICHOLSON i SHAW 1995: 72; GREEN 2001a: 274; KENDALL 2001b: 250-252; TOMORAD 2016: 228.

⁸¹ DAVIES 1936: 82.

III. DJELATNOSTI

Bez obzira na to što je u drevnom Egiptu postojala podjela društva na temelju djelatnosti obavljanih od pojedinaca, ne bi trebali takvu podjelu podrazumijevati u vrlo strogom smislu. Razlog je što su se mnogi pojedinci vjerojatno bavili s nekoliko djelatnosti istovremeno: već sama činjenica da je vladar za potrebe izgradnje grobnice novačio svakodnevno stanovništvo ukazuje da su, na primjer, zemljoradnici često obavljali graditeljske poslove.⁸² Uz to slijedi i mogućnost da zemljoradnik proda proizvodni višak, odnosno zamijeni ga za proizvod kojeg ne proizvodi sam. Također, kod nekih je kuća obrtnika, na primjer, pronađen vrt za uzgoj voća i povrća građen uz rezidenciju.⁸³ Eyre spominje seljačko kućanstvo gdje je pronađena oprema za tkanje.⁸⁴ Razumljivo je time da su pojedinci često bili uključeni u nekoliko djelatnosti, pa time ne možemo strogo odvojiti poljoprivrednike od stočara ili trgovaca. Ipak, svaka je obitelj imala određenu djelatnost kao osnovu glavnog ekonomskog prihoda, a ta se djelatnost prenosila generacijama.

III.1. Poljoprivreda i stočarstvo

Glavni temelj za preživljavanje u dinastijskom Egiptu bila je poljoprivreda ovisna o Nilu. Kako bi što bolje prilagodili godišnje poplave navodnjavanju polja, drevni Egipćani kopali su i kanale za navodnjavanje. Tako se većina stanovništva bavila upravo uzgojem žitarica i reguliranjem navodnjavanja.⁸⁵ Iako nije sva populacija izravno sudjelovala u obradi zemlje, svi su na neki način bili u nju uključeni, što je u konačnici i razlog visoke svijesti starih Egipćana o važnosti poljoprivrede za opstanak čitavog društva. Drugim riječima, iako su seljaci uglavnom radili na zemlji i navodnjavanju, cijeli je sustav bio organiziran i nadgledan od strane državnih službenika te je poljoprivreda na taj način bila baza čitave civilizacije.⁸⁶ Osim poljoprivrede, većina seljaka je također držala određen broj životinja- neke od njih često su same sudjelovale u obradi zemlje, no uzgajane su i zbog potrebe mesa,

⁸² DAVID 2003: 142- 143; PECK 2008: 1015.

⁸³ ADAMS 1999: 108; GERMER 2001: 3; MURRAY i WETTERSTORM 2001: 43.

⁸⁴ EYRE 2010: 295.

⁸⁵ MURRAY i WETTERSTORM 2001: 40; O'NEAL 2008a: 20; TOMORAD 2016: 219.

⁸⁶ MURRAY i WETTERSTORM 2001: 44; DAVID 2003: 119; PECK 2008: 1015.

mlijeka ili vune.⁸⁷ U grobnici državnog službenika *Menne*, iz razdoblja vladavine 18. dinastije, nalazi se jedan od najbolje očuvanih i najdetaljnijih prikaza žetve. *Menna* je bio zadužen za nadgledanje procesa, pa je u jednom od registra prikazan kako sjedi u zaklonu držeći dugački štab i maramicu, nadgledajući poslugu u prikupljanju klasja i ubiranju plodova. U sljedećem se registru prikupljeno klasje postavlja u mreže i tako prenosi. Isti registar prikazuje i korištenje volova za usitnjavanje pribranog klasja nakon prijenosa te njegovo probiranje i uklanjanje pljeve. Na slici 12. priložen je registar iznad opisanog, a prikazuje prebiranje sakupljenih žitarica i popisivanje količine od strane marljivih pisara. Jedan od pisara provodi ručno brojanje, dvojica koriste zdjele, vjerojatno kao mjericu, a ostali zapisuju proces.⁸⁸ Davies objašnjava kočiju na istom registru kao *Mennovo* prijevozno sredstvo, a ne ispomoć u navedenom poslu.⁸⁹

Slika 12. *Kopija prikaza žetve iz grobnice pisara Menne (TT69), New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.44.*

Upečatljiv detalj u kontrastu sa žetvom jesu prikaz posluge u odmoru ispod drveta i djece u svađi: naslikani su manjih dimenzija, moguće da bi se naglasilo kako su u pozadini scene.⁹⁰ S obzirom da je scena naslikana s ciljem da prikazuje ozbiljan posao i u svrhu štovanja subjekta grobnice, neobična je autorova odluka da uključi takve detalje, zapravo nevezane za pomoć subjektu u zagrobnom životu. Radi li se o autorovoj slobodi da ukrasi prikaze s događajima vrlo bliskima drevnim Egipćanima tijekom svakodnevnice rada u sličnim uvjetima? Ili je subjekt točno zamislio scenu do najmanjeg detalja, pa umjetnik samo

⁸⁷ BREWER 2001a: 93; PECK 2008: 1015; TOMORAD 2016: 220.

⁸⁸ DAVIES 1936: 100-101; SILIOTTI 2008: 236- 237.

⁸⁹ DAVIES 1936: 100-101.

⁹⁰ DAVIES 1936: 101.

prodaje naručeno? Za ispravan odgovor nema dokaza. S druge strane, čak i ako je scena napravljena točno onako kako ju je *Menna* zamislio, u takvim se detaljima može skrivati njegovo stvarno opažanje događaja tijekom radnih dana. Velik je broj prikaza žetve pronađenih u mnogim drugim grobnicama, doduše u lošijem stanju od opisane: većina na sličan način prikazuje berbu žitarica, usitnjavanje, prebiranje i mjerenje.⁹¹ Jedan od najčešćih motiva je prikaz oranja zemlje uz pomoć stoke: očuvana je i *Meketrina* maketa „Egipćanina koji ore zemlju“⁹² te kopija slike iz grobnice *Djara* 11. dinastije. Na slici, Egipćani uz pomoć krava oru zemlju, dok su u gornjem registru magarci sa svrhom da prenose skupljeno žito.⁹³ Kopija scene iz grobnice *Nakhta* predstavlja proces zemljoradnje na imanju: u donjem se registru raščišćava zemlja te sadi sjemenje. Registar iznad prikazuje sječu klasja i prijenos u mrežama. Konačno, prva dva registra prikazuju prebiranje i mjerenje.⁹⁴ Za razliku od poljoprivrednih polja ovisnima o poplavnim kanalima i bez potrebe za dodatno pripremanje, zemlje, vrtovi, voćnjaci i plantaže zahtijevali su dodatnu njegu „jer su oni postavljani u blizini kuća, hramova i na povišenjima, udaljeni od kanala.“. Dakle, bilo je potrebno ognojiti zemlju i redovno zalijevati posađeno bilje, a zatim ga i ubrati, još jedan čest prikaz na grobnim reljefima.⁹⁵ Lijep primjer je iz grobnice službenika *Ipija* 18. dinastije, prikaz dvojice seljaka u berbi grožđa i cijedenju. Cijeli proces proizvodnje vina također se može vidjeti na prikazu iz grobnice *Khamwaseta*, iz perioda Novog kraljevstva.⁹⁶ Na slikama je cijedenje prikazano u istom registru, odmah do prikaza berbe, a Olson u opisu procesa naglašava da je cijedenje provedeno odmah nakon berbe. „Uz fizičko cijedenje nogama, ponekad se koristila i mreža, okretana i rastezana pomoću poluge na drvenoj konstrukciji“, napominje Olson.⁹⁷ Cijedeno se grožđe pospremalo u amfore, a njihov sadržaj je vrlo lako odgonetnuti sa slikovnih prikaza: na primjer, zidna slika iz *Djehutijeve* grobnice sadrži amfore s obješenim grozdovima. S obzirom da je tema cijele slike gozba, slikarev naum je sigurno bio prikazati konzumaciju vina.⁹⁸ Još jedan primjer berbe vidi se na kopiji slike iz grobnice *Puyemrea* (18. dinastije), dvojice Egipćanina u berbi papirusa: dok jedan sječe veliko klase, drugi odsječeno sprema u košaru na leđima.⁹⁹ Održavanje vrtova i plantaža je zbog navedenih razloga bio veći posao i trošak od uzgoja žitarica na poljoprivrednim poljima. Sukladno time, plantaže su vrlo često

⁹¹ NICHOLSON i SHAW 1995: 17; MURRAY i WETTERSTORM 2001: 38.

⁹² TOMORAD 2016: 202.

⁹³ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544542>], 13. srpanj 2017.

⁹⁴ WILKINSON 1983: 113.

⁹⁵ MURRAY i WETTERSTORM 2001: 39- 42; EYRE 2010: 292.

⁹⁶ DAVIES 1936: 190; WILKINSON 1983: 100; TOMORAD 2016: 220.

⁹⁷ OLSON 2010: 188-189.

⁹⁸ *Osirisnet*: [http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/djehouty45/e_djehouty45_03.htm], 13. srpanj 2017.

⁹⁹ WILKINSON 1983: 80.

bile održavane isključivo od bogate elite, dok su mali vrtovi i voćnjaci za osobne potrebe mogli biti u posjedu nižih slojeva. Stoka se planirano uzgajala: procesi teljenja, ispaše i klanja također su česte teme slika u grobnicama. Na maketi iz *Meketrine* grobnice (slika 13.), zabilježen je proces prebrojavanja stoke, vjerojatno u svrhu oporezivanja. Maketa donosi primjere često uzgajanih životinja: najuočljivije su krave i ovce. Uz njih, još su vrlo često uzgajane svinje, koze, mazge i perad (guske, patke i golubovi). Osim zbog prehrane, stoka se koristila i kao ispomoć u mnogim poslovima, kao što je već spomenuto, u usitnjavanju sjemenja, transportu i drugim teškim fizičkim poslovima.¹⁰⁰ Klanje je detaljno prikazano na zidu grobnice svećenika *Nebsenija*: kravi je odrubljena glava, a dok joj jedan drži prednju nogu, drugi se priprema da i nju odsječe.¹⁰¹ Na *Sobekaaovoj* grobnoj steli, u vrijeme 11. dinastije, possluga priprema meso za prinos preminulom u zagrobni život: scene uključuju i klanje stoke te pripremu mesa.¹⁰²

Slika 13. *Prebrojavanje stoke na imanju iz grobnice Meketre. Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE46724.*

Ipak, Frood upozorava da velik broj scena klanja životinja ukazuje na privilegij samog čina, a ne rasprostranjenost istog. Drugim riječima, klanje stoke zbog mesa uglavnom su si mogli priuštiti samo bogati, a provodilo se i za vrijeme rituala i posebnih prilika. Siromašna masa je zato proteine nadoknađivala ribljim mesom, mlijekom i drugim namirnicama.¹⁰³ Mužnja je također često prikazivan motiv: na sarkofagu kraljice *Kawit*, faraona Mentuhotepe II. (11. dinastije), osim seljaka u procesu mužnje, neobičan detalj je personifikacija naslikane

¹⁰⁰ BREWER 2001a: 93; PARTRIDGE: 2010: 387; TOMORAD 2016: 220.

¹⁰¹ DAVIES 1936: 98.

¹⁰² FROOD 2010: 486.

¹⁰³ BREWER 2001c: 244; FROOD 2010: 484; SZPAKOWSKA 2010: 510.

krave.¹⁰⁴ Namjera autora možda je bila da kroz njezin plač izrazi bol ili negodovanje zbog uskraćenog mlijeka teletu prisutnog na slici.¹⁰⁵ Još jedan primjer mužnje pronađen je tijekom grobnih iskapanja u području Memfisa: slika na vapnencu dosta je oštećena, periodizacijom stavljena u vrijeme 6. dinastije, u razdoblje Starog kraljevstva. Najviše očuvan dio slike prikazuje nadglednika kako nadzire mužnju, dok se lijevo od njega vidi početak stražnjeg dijela krave.¹⁰⁶ Među *Meketrinim* maketama također je pronađen i model male staje, podijeljen na dvije prostorije. U jednoj su samo smještene krave, a u drugoj se provodi tovljenje pod nadzorom nadglednika.¹⁰⁷ Slika koja praktično ujedinjuje navedene aktivnosti prisutne na velikom imanju pronađena je u *Nebamunovoj* grobnici 18. dinastije. Na slici, u gornjem i srednjem registru *Nebamun* nadzire berbu grožđa, cijedenje i spremanje soka u amfore, a u donjem registru nadzire označavanje i prebrojavanje stoke.¹⁰⁸

Osnovne djelatnosti za preživljavanje imale su veliku ulogu i u zagrobnom životu: to je zapravo razlog zašto je očuvan velik broj scena iz poljoprivrede i stočarstva. Iako su to slike s mnogo alegorija, idealizirani tipovi, oni ipak uključuju presliku realnosti te nam prenose metode obrade zemlje i uzgoja provedene u praksi od strane starih Egipćana. Nude nam odgovore na to kako su oni orali, sadili i vodili brigu o životinjama. Preko njih se može potvrditi koje su životinje poznavali i domesticirali te koje su im uloge dodijelili. Iz tog razloga slike imaju veliku ulogu u proučavanju poljoprivrednih aktivnosti drevnih Egipćana.

III.2. Obrti i građevinski poslovi

Velik broj slika i maketa iz ne-kraljevskih grobnica prikazuje i različite obrtnike u poslu. Radnici na slikama smješteni su na imanjima vlasnika grobnice, u posebnim radionicama. Iako je njihov smještaj i trajanje posla ovisilo o zanatu, bogati posjednici mogli su držati stalne zanatlije za određene poslove, što potvrđuju i arheološka istraživanja arhitekture tih imanja. Osim na privatnim imanjima, postojala su posebna naselja za radnike formirana u blizini gradilišta. Jedan od primjera je upravo naselje kod Deir el-Medine. Takva

¹⁰⁴ Alamy: [<http://www.alamy.com/stock-photo-a-detail-of-a-relief-on-the-sarcophagus-of-queen-kawit-wife-of-the-60317875.html>], 13. srpanj 2017.

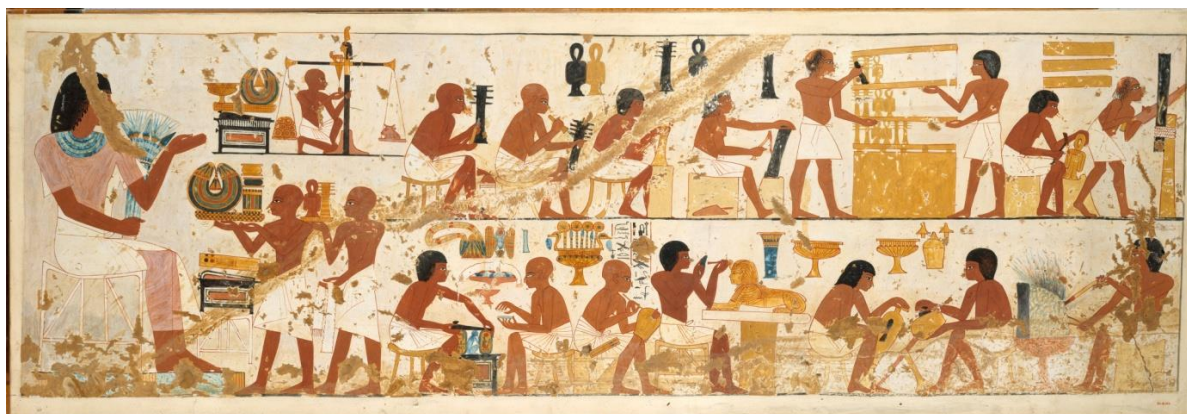
¹⁰⁵ BREWER 2001c: 244.

¹⁰⁶ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/551094>], 16. srpanj 2017.

¹⁰⁷ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544254>], 16. srpanj 2017.

¹⁰⁸ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/30.4.57/>], 13. srpanj 2017.

je naselja financirala palača jer su u njoj radnici najčešće izrađivali proizvode za kraljevsku obitelj, one za korištenje tijekom života i one nakon. Od zanatlija se, dakle, naručivao proizvod ili popravak, a pritom su bogata kućanstva često zapošljavala na duži period te opskrbljivala obrtnike mjesečno.¹⁰⁹ Od mnogih obrtničkih zanimanja, posebnu važnost imala su ona potrebna svakodnevno, proizvođači kruha i piva. Uz njih su slijedili tkalci, lončari i proizvođači drugih sličnih proizvoda potrebnih u svakodnevnom životu. Njih zatim slijede zidari, stolari, drvodjelci i zlatari. No, s obzirom da Egipćani nisu imali distinkciju između zanatlije i umjetnika, u ovu kategoriju ulaze i slikari, klesari i tehnički crtači.¹¹⁰ Daviesova kopija slike iz *Nebamunove* i *Ipukijeve* grobnice primjer je prikaza zanatlija u radu, pod nadzorom vlasnika grobnice (slika 14.).

Slika 14. *Zanatlije u poslu*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.103.¹¹¹

U gornjem registru zanatlije dlijetom oblikuju simbole predstavljene gledatelju iznad njihovih glava, a zatim ih slažu na katafalk. U donjem registru dvojica čekićem udaraju zlatne vaze, jedan zanatlija dlijetom izdubljuje *uareus* sfinge, a iza njega drugi zanatlija ukrašava zdjelu. Konačno, početak slike prikazuje vlasnika grobnice kojem se prilažu gotovi proizvodi zanatlija, od nakita do namještaja, a iznad njih se važu dobra u zlatu. Slika je u donjem desnom registru bila je previše oštećena pa je problematična uloga zadnjeg zanatlije.¹¹² Prigodno je istaknuti, u prilog prijašnje teme o prikazima srednje klase, da su zanatlije naslikani različito: kod nekih je istaknuta ćelavost ili debljina, a drugi su obrijanih glava i vitki. Suprotno tome, vlasnik grobnice slikan je u skladu s konvencijama idealizirane ljepote i u vrlo svečanom izdanju. Najbolji primjeri obrtničkih radionica ipak su *Meketrine* makete, među njima i tkalačka radionica priložena na slici 15. Izbor baš ove makete za prikaz u radu

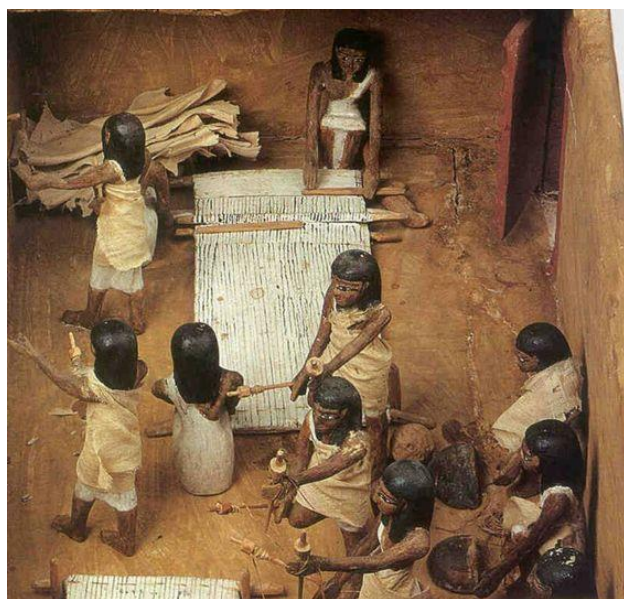
¹⁰⁹ SCHEEL 1989: 59; EATON-KRAUSS 2001: 138- 140; DAVID 2003: 212- 213; PECK 2008: 1015.

¹¹⁰ EATON-KRAUSS 2001: 136; TOMORAD 2016: 220- 221.

¹¹¹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548568>], 14. srpanj 2017.

¹¹² DAVIES 1936: 118-119; WILKINSON 1983: 36-37.

lako je predvidljiv: osobe u poslu zasigurno su žene. Čak i ako to nije vidljivo na temelju fizičkih karakteristika malih figurica, otkrivaju ih halje nošene umjesto uobičajenih pregača. Green utvrđuje da kroz Staro i Srednje kraljevstvo prikazi žena u poslu tkanja dominiraju nad prikazima muškaraca. Tek u Novom kraljevstvu muškarci se u većem broju prikazuju, i to na novouvedenim vertikalnim tkalačkim stanovima, dok su žene najčešće prikazivane samo na podnim horizontalnim tkalačkim stanovima.¹¹³

Slika 15. *Maketa tkalačke radionice. Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE46723.*

Doduše, David upozorava da je na slikama, za razliku od maketa, tkalački stan crtan uvijek uzdignuto „zbog umjetničkih konvencija“ starih Egipćana da izraze dubinu kroz „dvostruku perspektivu“. Takav izraz je bio čest uzrok zabune horizontalnog tkalačkog stana za vertikalni. David nudi i primjer scene iz grobnice *Khnumhotepa* (12. dinastije), na kojoj žene tkaju pod nadzorom.¹¹⁴ Da su u pitanju tri žene ukazuju njihovi naglašeni atributi, posebno naglašene grudi i bradavice, za razliku od muškog nadglednika. Uz maketu tkalačke radionice, *Meketrina* grobnica je sadržavala i stolarsku i pekarsku maketu te žitnicu: pekarska je zapravo podijeljena na dio gdje se radio kruh i dio gdje se radilo pivo, dvije osnovne namirnice za život. One ujedno koriste isti sastojak, žitarice, pa je njihova proizvodnja i iz praktičnih razloga bila povezana.¹¹⁵ Maketa uključuje figurice muškaraca koji tučkom usitnjavaju zrnje, figurice žena koje zatim to zrnje samelju u brašno i figurice muškaraca koji oblikuju grude tijesta. Među figuricama su i pećnice, posude za fermentaciju te košarica s

¹¹³ GREEN 2001a: 278; PECK 2008: 1017; EYRE 2010: 305; FROOD 2010: 486.

¹¹⁴ WILKINSON 1983: 52; NICHOLSON i SHAW 1995: 118; FREED 2001: 131; DAVID 2003: 332.

¹¹⁵ NICHOLSON i SHAW 1995: 16; DAVID 2003: 331; OLSON 2010: 187.

gotovim kruhom.¹¹⁶ Izrada takvih maketa je tijekom Srednjeg kraljevstva bila uobičajena, pa još jedan primjer klaonice, pekarnice i pivare u jednom pronađen tijekom iskapanja kod Meira.¹¹⁷ *Meketrin* model žitnice ujedno je dobar prikaz kako je uzgoj žita povezivao državnu administraciju: u manjoj prostoriji na ulazu pisari prvo popisuju količine žita, a tek nakon mjerenja one se odvođe u veću prostoriju, gdje ih se zatim ubacuje u silose.¹¹⁸ *Rekhmirova* grobnica (18. dinastije) sadrži prikaze raznih poslova, od proizvodnje hrane, do stolarskih i metalnih radnji. Scene uključuju prenošenje kruha, pripremu kolača, kuhanje istih u masti te tucanje i sijanje brašna.¹¹⁹ Na zidu grobne kapelice princa *Raemkaia* iz 5. dinastije u nekoliko je registra prikazano teljenje, priprema brašna za kruh, proces varenja i čišćenje ribe.¹²⁰ Stolarska radionica na jednak način prikazuje figure u poslu: u sredini figurica muškarca ručnom pilom pili komad drveta fiksiran na stup, a pored se nalazi veliki kovčeg s alatima. Na kovčegu su prikazani dljetlo, bradva, pila i sjekira, glavni alati potrebni za obradu drva.¹²¹ Od preslikanih kopija iz grobnice *Rekhmire* (18. dinastije), Davies je posvetila pažnju prikazu stolara u procesu rađanja stolca: stolar na prikazu bušilicom buši rupe u okviru stolca.¹²² Umjetnici vezani za dvor su, iako smatrani zanatlijama, ipak imali bolji položaj od zanatlija svakodnevnih izrada. Na to ukazuje Eaton-Krauss navodeći kao dokaz spomen imena i titula klesara i slikara u scenama izrade, jedinim napisanih u velikoj grupi razno-raznih zanimanja uključenih u radove. Eaton-Krauss također smatra da je njihova važnost veća zbog važnosti samih proizvoda: s obzirom da su kipovi i slikane grobnice imale religijski prioritet za ugodan zagrobni život, imali su prioritet i pred zemaljskim predmetima.¹²³ Ipak, nije krivo pretpostaviti prisutnu svijest drevnih Egipćana o potrebama posjedovanja posebnih vještina za klesanje i slikanje. Dok je u zanatlijskim radionicama na onim mehaničkim poslovima, poput sječe drva, mogao raditi bilo tko s dovoljno snage, simetrično oslikati grobnicu ili isklesati pravilnu figuru vladara nije. Zaključno je vrlo vjerojatno da je ipak postojala određena svijest o posebnosti takvih vještina.¹²⁴ Klesari su tijekom izrade kolosalnih kipova koristili koordinatni mrežni sustav kako bi održali pravila simetrije.¹²⁵ Na sličan su način slikari i pisari crtali: primjeri su skica hijeroglifa¹²⁶ ucrtanog u ljestvici tintom na vapnencu i profil

¹¹⁶ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/20.3.12/>], 15. srpanj 2017.

¹¹⁷ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/555953>], 15. srpanj 2017.

¹¹⁸ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/545281>], 15. srpanj 2017.

¹¹⁹ WILKINSON 1983: 88- 89.

¹²⁰ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/577368>], 15. srpanj 2017.

¹²¹ EL-SHAHAWY 2005: 136.

¹²² *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544640>], 15. srpanj 2017.

¹²³ EATON-KRAUSS 2008: 137.

¹²⁴ MARKOWITZ 2001: 203.

¹²⁵ KOZLOFF 2001: 220.

¹²⁶ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/545148>], 16. srpanj 2017.

Hatšepsutinog službenika *Senemuta*¹²⁷ skiciranog na isti način u ljestvici, pronađeni u hramu Tutmozisa III. u Deir el-Bahri.¹²⁸ Tehničko se crtanje sastojalo od skice reljefa sa oznakama za mjeru duljine i širine zidova: takva djelomična skica vrta s hramom slikana na drvetu pronađena je u Tebi.¹²⁹ Iako su umjetnička djela u ideji bila proizvod jedne osobe, njihova je izrada ovisila o više zanatlija. Posebno kod velikih skulptura i zgrada, uvijek se radilo o velikom broju radnika. Na svim prizorima u grobnicama uvijek su prikazivane grupe od nekoliko radnika u izradi skulpture. „Većina scena prikazuje nekoliko osoba kako polira i izdubljuje dijelove istog kipa“¹³⁰, kao što to rade, na primjer, klesari iz grobnice službenika *Rekhmire*, iz 18. dinastije. Na kopiji Nine de Garis Davies naslikanoj za muzej, klesari se penju po drvenoj konstrukciji postavljenoj oko kipa te poliraju i ucrtavaju, svaki zauzet drugim dijelom kipa.¹³¹ Kip je na prikazu već skoro dovršen, pa su u pitanju završni popravci. Ista slika u drugom registru prikazuje zanatliju koji izdubljuje glavu sfinge, dok joj druga dvojica poliraju tijelo.¹³² Svi zanatski radovi analizirani u radu prikazivani su kao grupni rad, a ne rad jedne individue. Od proizvodnje hrane do stolarije, makete i slikovni prikazi uvijek prikazuju grupu. Kroz te su prikaze zato egiptolozi vrlo brzo ustanovili da su stari Egipćani imali određen sustav organiziran u „društva“ za takva zanimanja.¹³³ Takva organizacija vjerojatno je proizašla iz situacije zanatlija vezanih za radionice na sličan način na koji su seljaci bili vezani za imanja. Drugim riječima, većina radionica nalazila se na posjedima hramova, visokih službenika ili samoj kraljevskoj rezidenciji, a radnici tih radionica pripadali su vlasnicima tih posjeda. S obzirom da je takva služba bila i nasljedna, status se prenosio na potomke. Moguće je da su postojale i privatne samostalne radnje, možda na zapuštenijim područjima poput sela, no vjerojatno je i njihov odnos bio uređen i reguliran od državnih službenika.¹³⁴ Zanatlije čije su vještine bile potrebne svakodnevno uključuju, na primjer, stolare za popravljjanje i izradu namještaja i kožare za izradu i popravljjanje obuće. Tkalje su također mogle biti u stalnoj službi na velikim imanjima da opskrbljuju kućanstvo. S druge strane, slikari i klesari naručivani su privremeno za izradu grobnica, popravak hrama ili tijekom gradnje hramova.¹³⁵ Kod prerade metala, najgori posao imali su oni koji iskopavaju

¹²⁷ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/547684>], 16. srpanj 2017.

¹²⁸ WILKINSON 1983: 38; NICHOLSON i SHAW 1995: 174; BRYAN 2010: 998-999.

¹²⁹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544801>], 16. srpanj 2017.

¹³⁰ KOZLOFF 2001: 219.

¹³¹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544655>], 16. srpanj 2017.

¹³² WILKINSON 1983: 54.

¹³³ SCHEEL 1989: 59; NICHOLSON i SHAW 1995: 39; HARTWIG 2001: 4; REDMOUNT 2001: 249; DAVID 2003: 318-319.

¹³⁴ GIRSH i WATTS 1998: 53; EATON-KRAUSS 2001: 136; DAVID 2003: 318.

¹³⁵ EATON-KRAUSS 2001: 138.

metale, rudari. Velika većina ratnih kriminalaca i zatvorenika stavlja se na radove u rudnicima upravo zbog surovosti posla. Scheel navodi opis uvjeta rada od *Agatharchidesa* iz ptolomejskog perioda: „Radnici su vezani lancima kako ne bi mogli pobjeći, a nadglednici rudnika često su bili strani vojnici i nisu mogli razumjeti jezik zatvorenika“. To je jedini opis iz perspektive stranca, iz vrlo kasnog perioda, pa nije sigurno da su isti uvjeti vrijedili i tijekom ranijih. No, s obzirom da je najčešće kazna za kršenje zakona bila prisilan rad, vrlo je vjerojatno da su barem neki rudnici služili kao zatvorska kazna i ranije.¹³⁶

Slika 16. Kopija prikaza iz grobnice *Rekhmire*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 31.6.22.

Nakon što je metal izvezen iz rudnika, prevezen je u riznice hramova i palača u obliku šipki, prstenja, grumena ili praha. Tek onda službeni nadglednici riznica prvo zapisuju i važu dostavljeni metal, a zatim opskrbljuju kovače i zlatare.¹³⁷ Jedan od čestih prikaza na grobnicama vezanih za preradu metala je njihovo topljenje: „u grobnici vizira *Mereruke* iz 6. dinastije prerađivači metala prikazani su kako sjede oko vatre na kojoj su postavljene retorte i koriste puhaljke „da bi povisili temperaturu potrebnu za topljenje metala“.¹³⁸ U grobnici *Rekhmire* pronađena je scena lemljenja priložena na slici 16: kovač drži kliješta korištena za lemljenje manjih metalnih predmeta i puhaljku s kojom priprema potrebnu temperaturu.¹³⁹ Na prikazima iz Starog i Srednjeg kraljevstva topljenje metala uvijek je provedeno pomoću puhaljki, no početkom Novog kraljevstva, konkretno, Scheel spominje reljefe iz grobnice svećenika *Puymere* 18. dinastije, pojavljuju se mjevovi, izrađeni tako da se nogama istiskivao zrak. Proces raspirivanja vatre mijehom bio je lakši i efikasniji, što je omogućilo veću i bržu proizvodnju. Primjer rada s mjevovima pronađen je i u *Rekhmirovoj* grobnici: na gornjem registru kovači podižu s vatre retortu s već otopljenim metalom, a na donjem dvojica raspiruju

¹³⁶SCHEEL 1989: 12; MCDOWELL 2001: 316-318.

¹³⁷ SCHEEL 1989: 13-21.

¹³⁸ SCHEEL 1989: 22.

¹³⁹ WILKINSON 1983: 55.

vatru s mjevovima koristeći vlastitu težinu tijela da bi ispuhali zrak.¹⁴⁰ Rastopljeni metal stavlja se u prethodno izrađene kalupe i tako se dobio željeni oblik: za izradu ukrasa brončanih vrata Amunovog Hrama u Karnaku topljeni metal radnici prelijevaju u kalupe na jednom od reljefnih prikaza u *Rekhmirovoj* grobnici.¹⁴¹ Metal se također topio u svrhu prerađivanja i odvajanja u manje dijelove nakon čega se predao zlatarima i kovačima u svrhu izrade raznih predmeta za svakodnevnu upotrebu ili kao grobnu opremu. Kovači su zatim kamenim čekićem na kamenom nakovnju tucali i oblikovali metalne predmete.¹⁴² Iako je prerada metala bila fizički vrlo zahtjevan posao, za samo oblikovanje objekata potrebne su bile dodatne vještine kao i kod klesanja i slikanja. Također, s obzirom na koga su radili, zanatlije su imali bolji ili lošiji društveni položaj. S obzirom da je palača tražila samo najvještije radnike, oni su najčešće imali i bolji društveni položaj.¹⁴³

Status obrtnika ovisio je bitno o tome za koga je radio i kojom se vrstom obrta bavio. Mnoge obrtne djelatnosti također nisu bile prakticirane isključivo od specijaliziranih individua, već su se obavljale u raznim kućanstvima za potrebe istog. Razlika je u tome da je obrtnička obitelj mijenjala proizvodne viškove i radila po posebnim narudžbama, dok su druga kućanstva prakticirala takve obrte u svrhu samostalne opskrbe. Na isti se način u obrtničkim kućanstvima uzgajalo voće i povrće, pogotovo kod dobrostojećih obitelji poput onih u Deir el-Medini.

¹⁴⁰ WILKINSON 1983: 54; SCHEEL 1989: 23-25.

¹⁴¹ WILKINSON 1983: 54; SCHEEL 1989: 24- 25.

¹⁴² SCHEEL 1989: 28- 34; TOMORAD 2016: 222.

¹⁴³ SCHEEL 1989: 60.

III.3. Razmjena dobara

Ekonomija u Egiptu funkcionirala je kroz razmjenu dobara, gdje su srednja i niža klasa kroz proizvodnju dobara ili rad zarađivala namirnice potrebne za život, osigurane od države ili hramskih institucija. Ipak, izvori ukazuju da se kroz takvu razmjenu s vremenom formirao „proizvoljni standard“ u svrha mjerenja vrijednosti dobara. On se uglavnom mjerio u najrasprostranjenijim proizvodima, kao što su mjerice žitarica ili metala.¹⁴⁴ U okvir svakodnevnog života potrebno je uključiti razmjenu jer se ona odvijala između individua na tržnicama. Razmjena dobara na veliko, između regija ili čak civilizacija, nije bila na osobnoj razini, već upravljana od institucija poput hramova i same palače. Većina trgovine je zato bila pod monopolom same države. Međutim, razmjena na lokalnoj razini uključuje prodaju proizvodnih viškova od strane privatnih kućanstava.¹⁴⁵ Kod manjih razmjena dobara mjera za vrijednost je većinom bila bakar, a kod onih visoke vrijednosti, zlato i srebro. Shaw i Nicholson spominju da među egiptolozima postoji neslaganje oko načina na koji su cijene postavljene: jedni smatraju da se radi o relativno stabilnim cijenama određenima društvenom konvencijom, a drugi da su one fiksirane na temelju potrebe i potražnje. Ipak je moguće da je kod malih razmjena prevladavala prva opcija upravo zbog „fleksibilnosti potrebne da bi ekonomija putem razmjene dobara mogla funkcionirati“. Drugim riječima, Shaw i Nicholson potvrđuju da je ekonomija drevnih Egipćana bila „materijalni izražaj društvenih odnosa“.¹⁴⁶

Slika 17. *Razmjena dobara na tržnici.* New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.117.

¹⁴⁴ BLEIBERG 1999: 929; ALTENMULLER 2001b: 445; DAVID 2003: 319; EYRE 2010: 295.

¹⁴⁵ SCOTT 1973: 19; JOHNSON 1999: 73- 74; ALTENMULLER 2001b: 445- 446; LACOVARA i MARKOWITZ 2001: 36; DAVID 2003: 308.

¹⁴⁶ NICHOLSON i SHAW 1995: 294.

Mnogo scena iz Starog kraljevstva svjedoči o okupljalištima gdje su ljudi provodili aktivnu razmjenu dobara. Posebno su vrijedne kopije slika¹⁴⁷ iz grobnica *Niankhkhuma* i *Khnumhotepa*, kraljevih službenika 5. dinastije: iz scena se može potvrditi da se radilo o tržnici na temelju pojedinaca u sjedećem položaju i s velikom količinom dobara. Dakle, ne radi se samo o usputnim razmjenama, već o mjestu gdje pojedinci dođu, prilože predmete za razmjenu i čekaju ponude. Osobe s njima u kontaktu na leđima imaju vreće, vjerojatno kako bi lakše prenosili razmijenjena dobra.¹⁴⁸ Kopija scene tržnice nalazi se i u grobnici *Ipya*, iz perioda Novog kraljevstva (slika 17.): iako je scena poprilično oštećena, vrlo se jasno vidi akt razmjene te kontrast između „kupca“ i „trgovca“. Trgovkinja sjedi, a iza nje na postavi izložene su amfore, vjerojatno za prodaju. Između nje i kupca je postava u svrši recepcije preko koje se odvija pregovaranje za cijenu. Na takvim tržnicama većinom se mogu vidjeti svakodnevni predmeti, a vrlo rijetko luksuzi. To je očekivano s obzirom da je srednjoj i nižoj klasi bilo potrebno da razmjene viškove i nedostatke u kućanstvima. Najčešća razmjena bila je između kruha i piva, dviju osnovnih namirnica. Njih je slijedila riba, meso i domaće uzgojeno povrće. Zanatlije su također za razmjenu mogli priložiti svoje proizvode, od odjevnih predmeta do namještaja. Na nekim scenama mogu se razaznati i brijači u prodaji usluge brijanja i šišanja. U trgovini su sudjelovali i pravi trgovci, no većina ih nije bila samostalna, već su u službi hramova i palače nudili proizvodne viškove. Ipak, Altenmuller spominje pravne dokumente koji potvrđuju postojanje samostalnih trgovaca. Većina se takvih dokumenata odnosi na tužbe ili krivična djela počinjena od samih trgovaca: posebno su ozloglašeni zbog sudjelovanja u pljački grobnica te prodaji istih. Takvi nam dokumenti dokazuju da je postojalo određeno ilegalno tržište i želja državnih službi da ih suzbije. Shaw i Nicholson navode na temelju nekoliko papirusa da se u vrijeme razdoblja loše žetve masa često oslanjala na ilegalno tržište i krađu kako bi preživjela krizu. Iz tog razloga je prihvatljivo i objašnjenje da su tržnice bile pod određenim državnim nadzorom, pogotovo zbog kontrole cijena.¹⁴⁹ Uz slikovne prikaze vrijedno je spomenuti i „*Pripovijest o rječitom seljaku*“ iz perioda Srednjeg kraljevstva. Po prijevodu, seljak prevozi vrijedna dobra svog gospodara na tržnicu kako bi ih zamijenio za pšenicu. Tijekom putovanja dolazi u sukob s nadglednikom plemićkog posjeda i ostaje bez magarca. Seljak se zatim obraća samom veleposjedniku iziskujući pravdu, te iako nema dovoljno dokaza, svojim vrsnim govornim

¹⁴⁷ Nbbmuseum: [http://www.nbbmuseum.be/en/2012/05/nederl_%s-geldgebruik-in-het-oude-egypte.htm], 17. srpanj 2017.

¹⁴⁸ ALTENMULLER 2001b: 446; EYRE 2010: 295-296.

¹⁴⁹ NICHOLSON i SHAW 1995: 97; MARTIN-PARDNEY 1999: 131; ALTENMULLER 2001b: 446-449; PARKINSON 2001: 469; KOUSOULIS 2008: 1098; EYRE 2010: 295.

vještinama uvjerava ga da slučaj prenese samom faraonu. Navedena priča je nerealna, na što ukazuje činjenica da su seljaci bili educirani jedino u svojim poslovima te nisu mogli imati vrsne retoričke sposobnosti. Druga zamjerka je vezana za karakter i postupke samog veleposjednika: takav slabo relevantan slučaj vjerojatno nikad ne bi bio predstavljen faraonu osobno, već eventualno njegovoj administraciji, no i to je malo vjerojatno. Njezina svrha nije bila da prenese realnost, već je možda skrivala određenu retoričku poduku ili čak birokratsku kritiku. Također, kontekst u kojem je seljak predstavljen kao posrednik za prijevoz i prodaju dobara ukazuje na veliku fleksibilnost društva: u lokalnoj razmjeni barem su neposredno sudjelovali svi društveni slojevi.¹⁵⁰

Domaća razmjena nije bila glavna ekonomska stavka staroegipatskog društva, no bila je važna društvena praksa. Tržnice i razmjena malih dobara otvarale su prostor za komunikaciju, kontakt između pojedinaca različitih pozicija na društvenoj piramidi i stranih trgovaca u posjeti. Vrlo je moguće da su upravo takve tržnice bile glavni način razmjene, ne samo materijalnih dobara, već i informacija. Osim toga, one su privatnim kućanstvima priuštile proizvode koje ta kućanstva sama nisu proizvodila. Takva mala razmjena nije imala velik ekonomski značaj, no imala je itekako društveni, a sigurno je činila dio svakodnevnog života većine drevnih Egipćana.

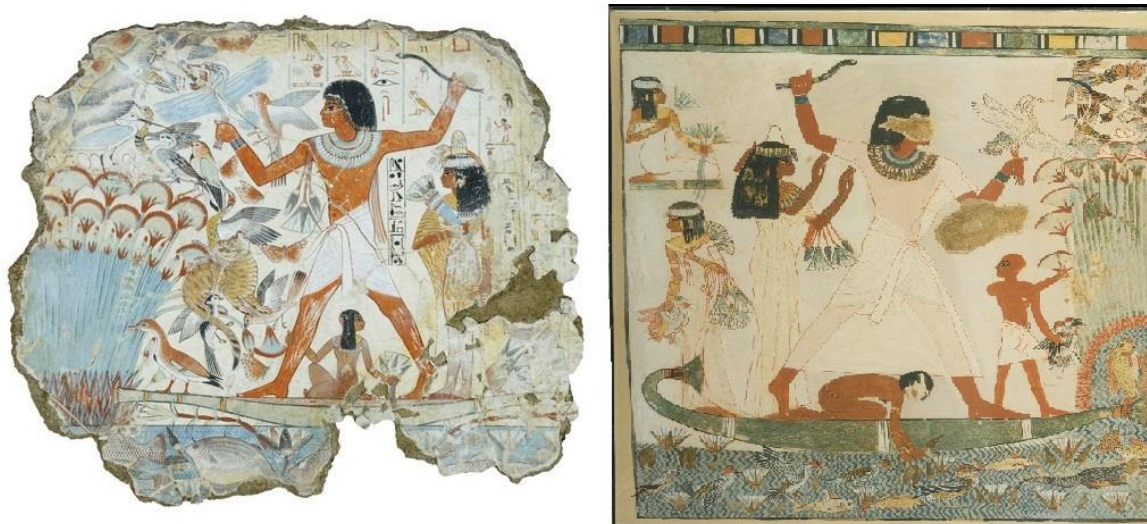
III.4. Lov i ribolov

Mnogi prikazi na umjetninama indiciraju na mogućnost da se aktivnosti lova i ribolova nisu uvijek prakticirale samo iz nužde. Također, kroz faraonsko razdoblje važnost lova smanjena je zbog planiranog uzgoja životinja. S druge strane, visoki slojevi društva naslikani su u mnogim aktivnostima neprikladnim za njihov položaj i ne treba potpuno isključiti vjerojatnost da su niži slojevi još uvijek kroz ove aktivnosti nadoknađivali mesne proizvode. Slike poput one Tutankhamuna u lovu na lavove nije problematično interpretirati kao alegorijske, u svrhu da veličaju vladara i religiju. No, kako interpretirati pojavu sličnih prikaza u privatnim grobnicama? Uz razliku da su one realističnije i često prikazuju službenike u ribolovu i lovu na ptice.¹⁵¹ Pisar *Nebamun* 18. dinastije u svojoj je grobnici na jednoj od slika

¹⁵⁰ WILSON 1969: 407; DIAMOND REED 2008b: 646; EYRE 2010: 296.

¹⁵¹ NICHOLSON i SHAW 1995: 135; FREED 2001: 131; TOMORAD 2016: 223-224.

prikazan na brodu, zajedno s obitelji kako lovi ptice (slika 28.). Obilje flore i faune predstavlja močvarno područje, a *Nebamun* je u aktivnoj pozi, držeći u jednoj ruci ptice, a u drugoj zaobljeni štap. Njegova žena stoji iza njega držeći lotosovo cvijeće, a kći sjedi u brodu pod njegovim nogama. *Nabamunu* u lovu pomaže mačka, pretpostavlja se, kao dio njegovog kućanstva.¹⁵²

Slika 18. Lijevo: *Nebamun lovi u močvari*. London: *British Museum*, inv. br. EA37977; Desno: *Menna lovi u močvari*. New York: *Metropolitan Museum of Art*, inv. br. 30.4.48.

Vrlo slična scena pronađena je i u grobnici pisara *Menne* iste dinastije (slika 18): scena prikazuje *Mennu* i njegovu obitelj u močvari na brodu, a *Menna* u istoj aktivnoj pozi kao i *Nebamun* drži zaobljeni štap u jednoj ruci i ptice u drugoj. U scenu je također uključena mačka kako se penje prema ptičjem gnijezdu. Iza *Menne* stoji njegova žena držeći lotosovo cvijeće, a pod *Menninim* nogama naslikana su djeca u manjoj veličini.¹⁵³ Usporedivši te dvije slike vidljivo je da su postojale određene konvencije u grobnicama 18. dinastije vezane uz temu i način prikaza. Pripadnici visokog društva u takvim su scenama uvijek slikani u vrlo formalnoj odjeći, još jedan od motiva u službi podsjetnika da je potrebno biti oprezan tijekom njihove interpretacije. Na istoj sceni *Menna* je prikazan i u lovu na ribe, ponovno u pratnji svoje žene i djece. U rukama drži koplje s probodenom ribom, formalno odjeven, a njegova žena, također u vrlo raskošnoj odjeći, prihvaća ga u zagrljaj.¹⁵⁴ Dobro postavljeno pitanje promatrajući navedene scene je koliko alegorije njihovi autori žele istaknuti: pod tim se računa da prikazi imaju svrhu veličati vlasnika grobnice, osigurati mu obilje nužnih

¹⁵² *The British Museum*: [http://www.britishmuseum.org/visiting/galleries/ancient_egypt/room_61_tomb-chapel_nebamun.aspx], 24. srpanj 2017.

¹⁵³ SCOTT 1973: 9.

¹⁵⁴ SCOTT 1973: 10.

potrepština, ali i užitaka u zagrobnom životu te projektirati idealan život nakon smrti. S time u skladu je da su osobe prikazane u najboljim izdanjima, u društvu obitelji i bližnjih te u provedbi željenih aktivnosti. No, u njima je ipak reflektirana aktivnost iz stvarnog života, pa je vjerojatno da je ona na taj način i stvarno prakticirana, iako uz manju preciznost i u manje idealnim uvjetima. Feucht iz prevedenih dijelova papirusa iz Moskve zaključuje da se radi o jednom opisu scene sličnog izleta u močvaru s obitelji u svrhu lova i ribolova. Takvi opisi išli bi u korist teoriji da je iste aktivnosti elita prakticirala u stvarnosti i da one nemaju isključivo alegorijsko značenje. Feucht također analizira najstariju pronađenu scenu lova na ptice iz grobnice *Nebemakheta*, sina vladara Khafre, 4. dinastije: iako vrlo oštećena, na slici se vidi *Nebemakhet* u aktivnoj pozi, zamahujući zaobljeni štap prema nazad na isti način na koji to čine *Nebamun* i *Menna*. Vlasnici grobnica u lovu na ptice uvijek su prikazivani sa zaobljenima štapovima: mnogi egiptolozi pretpostavljaju da su se njima ptice gađale.¹⁵⁵ Feucht opisuje mnoge druge prikaze visokih službenika ili kraljevskih srodnika u lovu i ribolovu iz razdoblja Starog kraljevstva, a na svima se ptice gađaju zaobljenim štapom, a ribe love kopljem.¹⁵⁶ Feucht također prilaže prijevode s kamenog bloka nadglednika jezera, *Sobekhotepa*, iz 18. dinastije gdje se opisuje uživanje u lovačkim putovanjima. Prevedeni su i tekstovi u kojima se „upozorava mlade da ne trate vrijeme na lov u močvari već da se prihvate učenja“ te tekstovi „koji kritiziraju zapostavljanje žena zbog uživanja u lovu“.¹⁵⁷

Slika 19. *Lov na ribe iz grobnice Ipuyja. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.120.*

Kod prikaza radnika u ribolovu mogu se vidjeti odudaranja od klasičnih scena elite: kopija slike iz grobnice *Ipuyja* predstavlja takvu scenu gdje anonimni radnici love ribe s mrežama, a ne kopljima (slika 19). Osim toga, njihove pregače i karakteristike odaju da se radi o pripadnicima niže klase. David spominje da je razlika između ribolova u svrhu zabave i

¹⁵⁵ KENDALL 2001a: 3.

¹⁵⁶ FEUCHT 1992: 160-164.

¹⁵⁷ FEUCHT 1992: 166.

ribolova u ekonomske svrhe bila upravo u tome: „Ribari su koristili mreže i zamke kako bi uhvatili velike količine riba, dok je elita za ribolov iz zabave koristila koplja“. Isto vrijedi i za lov na ptice: „Lovci su osim zaobljenih štapova i pripitomljenih mačaka često koristili razne mreže i slične zamke“.¹⁵⁸ Hvatanje ptica u mrežu dobro je očuvano u grobnici službenika *Khumhotepa* iz 5. dinastije: slika je apstraktna i nerealna zbog osobe u sjedećem položaju koja sama uspijeva mrežom zahvatiti velik broj ptica.¹⁵⁹ Takav je prikaz bez sumnje vrlo alegoričan i svrha mu je da istovremeno veliča vlasnika grobnice te prikaže rajsko mjesto gdje nikada neće ponestati plijena za entuzijastične lovce. No, istovremeno prikazuje jednu od metoda lova pomoću zamke za hvatanje velikog broja divljači. Realističniji prikaz može se vidjeti u grobnici službenika *Nakhta* 18. dinastije: u jednom od registra lovci hvataju divljač pomoću mreže. „Dok se jedan lovac skriva iza biljaka papirusa, trojica drže kraj užeta koji se prostire u mrežu. Skrivena osoba naslikana je kako podiže ruku i vjerojatno signalizira trojici da aktiviraju zamku“.¹⁶⁰ Takav mehanizam bio bi sigurno koristan lovcima u ozbiljnoj službi lova. U istom registru prikazano je čerupanje i klanje peradi. Službeni lovci i ribolovci bili su nižih slojeva društva, a najčešće su ih zapošljavali viši. Tomorad spominje podjelu sličnu kod trgovaca, na one ovisne o imanju ili dvoru i one samostalne. Spominje i da su lovci dresirali pse, a na priloženoj steli od *Kaija*, vođe pustinskih lovaca, prikazana su dva psa kako mu stoje uz nogu.¹⁶¹ U *Kenamunovoj* grobnici 19. dinastije pronađena je vrlo oštećena scena lova: na slici su *Kenamun* i njegov sin loveći lukom i strijelom, a pokraj njih je lovački pas u napadu na kozorogu.¹⁶² Prikazi pasa kako asistiraju lovcima mnogo su realniji od mačaka na slikama elitne obitelji u lovu. Vjerojatna činjenica je da su mačke uključene u takve scene jer predstavljaju voljenog ljubimca vlasnika grobnice: one su neizostavni dio kućanstva, a ne dresirane da love. Bez obzira na postojanje službenih lovaca i lova kao zabave elite, većina stanovništva ipak se bavila uzgojem. Jezera u vrtovima za uživanje na prikazima često imaju obilje riba: vrlo je vjerojatno da su takva jezera ujedno bila umjetni ribnjaci za uzgoj. Perad se također uzgajala, što dokazuju i scene poput one u *Nebamunovoj* grobnici gdje se guske prilažu pisaru na prebrojavanje.¹⁶³ Što se tiče lova na velike i opasne životinje poput lavova i nilskog konja, oni su bili povlastica kraljevske obitelji i imali religijsku važnost za stare Egipćane. No, već je spomenuto u radu da postoje arheološki dokazi posebnih parkova za

¹⁵⁸ DAVIES 1936: 186- 187; NICHOLSON i SHAW 1995: 101; DAVID 2003: 122.

¹⁵⁹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544550>], 24. srpanj 2017.

¹⁶⁰ DAVIES 1936: 96-97.

¹⁶¹ TOMORAD 2016: 224.

¹⁶² DAVIES 1936: 64-65.

¹⁶³ *The British Museum*: [http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=112643&partId=1&people=99952&object=19796&page=1], 25. srpanj 2017.

održavanje ceremonija borbe vladara s velikim zvijerima. Da bi se takve ceremonije mogle izvesti, bilo je potrebno prethodno uhvatiti iste životinje, pa je zato moguće da su to obavljali profesionalni lovci u službi dvora i hramova. Iste životinje su bile dresirane za izvedbu ceremonije, što znači da su one više ličile kazališnoj izvedbi, a ne stvarnoj borbi između vladara i zvijeri. Na navedene aktivnosti ne indicira samo ostatak parka i simbolički prikazi vladara u lovu na zvijeri, već i slikovni prikazi ukroćenih divljih mačaka na uzici te prikazi prijevoza životinja u kavezima.¹⁶⁴

Za elitu, lov i ribolov bili su zabava, a za lovce i ribolovce svakodnevni posao. Obije aktivnosti nesumnjivo su se nastavile prakticirati kroz dinastijsko razdoblje, iako nisu bile osnova ekonomije kao što je bio sam uzgoj žitarica. Postoji dovoljno pisanih dokaza da slikovni prikazi elite u lovu nisu samo simbolički, već predstavljaju dio realnosti u vrlo idealiziranoj formi. Pogoditi leteću metu zaobljenim štapom ili probosti plivaču kopljem nije moglo biti jednostavno, pa je moguće da je postojao i natjecateljski duh vezan uz navedene aktivnosti, a najuspješniji bili su počašćeni. Puno su efikasnije bile zamke postavljane od samih radnika, a njihov je cilj očito bio uloviti što veći broj u što manje vremena.

IV. OBITELJSKI ŽIVOT

Obitelj u drevnom Egiptu bila je „osnovna društvena jedinica“¹⁶⁵, a njezini članovi bili su otac, majka i djeca. Mogla je uključivati i drugu neudanu ili udovičku rodbinu, no ideal je bio da se nakon sazrijevanja osnuje vlastita obitelj i kućanstvo. U slučaju elite, to se dogodilo nakon što bi osoba završila obrazovanje, smatra Feucht, oko 20. godine. Kod nižih klasa moglo je biti i ranije s obzirom da su sinovi nasljeđivali obiteljski posao.¹⁶⁶ Kraljevska obitelj je u mnogome bila iznimka s obzirom na druge, posebno po pitanju slobode izbora i poligamije. Poligamija je bila rijetki fenomen jer su je mogli prakticirati samo vrlo bogati. Ona je većinom ostala praksa kraljevske obitelji i moćne elite. Kod privatnih grobnica pronađeni su spomeni „druge“ ili „treće“ žene: Wilfong upozorava da je smrtnost pri porodima bila dosta velika, a rastava je također bila moguća i dostupna, pa je veća vjerojatnost da se radilo o ponovnom braku nakon smrti prethodne partnerice, a ne

¹⁶⁴ HOULIHAN 2001: 514.

¹⁶⁵ PECK 2008: 1016.

¹⁶⁶ FEUCHT 2001b: 501 -502; DAVID 2003: 359; PECK 2008: 1016; FROOD 2010: 471.

poligamiji.¹⁶⁷ Druga razlika je u slobodi izbora: iako su se pojedinci vezali u bračni odnos uglavnom unutar svoje društvene klase, nije bilo puno drugih ograničenja kod izbora partnera. S druge strane, kraljevska obitelj imala je dužnost očuvati kraljevsku liniju i voditi uspješnu politiku, pa su brakovi često bili unaprijed dogovoreni i ponekad sklapani između članova obitelji. U kontrastu s kraljevskom obitelji, za ostatak je, Feucht naglašava, brak između braće i sestara po oba roditelja bio zabranjen. Dopusnjeni su bili „brakovi između polubraće i polusestara zajedničkog oca te između sestrična i ujaka“.¹⁶⁸ U obiteljskoj jedinici svi su pojedinci surađivali u poslovima da ju održe, a morali su i međusobno odgovarati za počinjena krivična djela.

Da bi se razumjela društvena struktura potrebno je, ne samo proučiti obitelj kao grupu, već odnos njezinih pojedinaca, njihove uloge i prava. Potrebno je istovremeno proučiti do koje mjere staroegipatska umjetnost može pružati odgovore na navedena pitanja te koliko je u skladu s ostalim nalazima. Kako je obitelj funkcionirala, koje su bile uloge njezinih pojedinaca te struktura kućanstva u cijelosti analizirat će se u sljedećem poglavlju.

IV.1. Muškarac i žena

Status spolova mijenjao se kroz faraonsko razdoblje kao što se mijenjao i položaj društvenih klasa. Na temelju nalaza, a posebno umjetničkih prikaza, ustanovilo se da postoje periodi kad su žene imale aktivniju ulogu u politici i određenima zanatskim poslovima, na primjer. S druge strane, Robins spominje da su dvije nepromjenjive karakteristike bile muška uloga vladara i muška birokracija.¹⁶⁹ Objema činjenicama u prilog ide drevna egipatska umjetnost: žene u ulozi vladara uglavnom se prikazuju kao muškarci.¹⁷⁰ Na primjer, granitni kip vladarice Hatšepsut iz hrama kod Deir el-Bahre prikazuje kraljicu kao muškog vladara u pregači s lažnom bradom i krunom.¹⁷¹ Čak i na drugom kamenom kipu specifičnom po tome što su više naglašene njezine ženstvene crte lica i ženstvene obline tijela, prikazana je u vladarevoj muškoj odjeći i s muškom kraljevskom titulom.¹⁷² Što se tiče same birokracije, žene u njoj sudjeluju uglavnom samo kao bračne partnerice ili kćeri visokih službenika. Same

¹⁶⁷ WILFONG 2001: 342-343.

¹⁶⁸ NICHOLSON i SHAW 1995: 171; FEUCHT 2001b: 501; DAVID 2003: 359; PECK 2008: 1016.

¹⁶⁹ NICHOLSON i SHAW 1995: 306; ROBINS 2001: 12.

¹⁷⁰ FREED 2001: 133.

¹⁷¹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544448>], 26. srpanj 2017.

¹⁷² *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544450>], 26. srpanj 2017.

grobnice tih službenika ukazuju na ženinu sekundarnu ulogu, one koja podržava i prati svog bračnog partnera. Postoje, doduše, određeni nalazi koji bi mogli ukazivati na veću emancipaciju žena nego što je to vidljivo iz samih skulptura i reljefa. Od same činjenice da su grobnice elite ujedno muške grobnice, izrađene za pojedince s određenom birokratskom ulogom, pa do načina na koji su žene u njihovim grobnicama prikazivane, sve to ukazuje da su one imale sekundarnu ulogu u političkom svijetu. Tijekom Starog kraljevstva, spominje Robins, žene se često prikazuju kao minijature u odnosu na muškarce.¹⁷³ Na primjeru kamenog kipa pisara i službenika *Nikare* iz 5. dinastije vidljiva je takva prezentacija bračne partnerice u minijaturi (Slika 20). *Nikara* je u sjedećem položaju, njemu s lijeva kleči njegova žena, a s desna stoji njegova kći.¹⁷⁴ Žene su se u takvim skulpturama uvijek definirale prema ulozi koju imaju s obzirom na vlasnika grobnice. Ipak, potrebno je naglasiti problem s prijevodom kod takvih titula. Frood objašnjava da su se staroeipatski termini poput *sn* i *snt*

Slika 20. Lijevo: *Nikare sa ženom i kćeri*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 52.19; Desno: *Yuny i njegova žena Renenutet*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 15.2.1.

prevodili kao brat i sestra, no imaju puno šire značenje. Muškarci su svoje žene, Frood napominje, definirali kao sestre po bračnom ugovoru, pa se pokraj imena bračne partnerice često nalazi titula *snt*. Upravo takve zabune u prijevodu dovele su prijašnje egiptologe do zablude da je incest bila učestala pojava u starom Egiptu.¹⁷⁵ Kameni kip glavnog pisara *Yunyja* i njegove žene *Renenutet* iz perioda Novog kraljevstva primjer je klesanja bračne

¹⁷³ GIRSH i WATTS 1998: 9; ROBINS 2001: 14.

¹⁷⁴ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543901>], 26. srpanj 2017.

¹⁷⁵ FROOD 2010: 472.

partnerice na istoj razini. Kod takvih prezentacija gdje je žena gotovo iste veličine, iako uvijek malo niža od svog partnera, ona najčešće izražava privrženost mužu time što ga drži za rame ili ga obgrli rukom.¹⁷⁶ Takvu privrženost bračne partnerice često pokazuju i na reljefnim i slikovnim prikazima: Već opisana scena lova iz grobnice pisara *Menne* prikazuje i njegovu ženu kako stoji iza njega te ga rukom prihvaća u zagrljaj. *Nakhtova* žena također, ne samo u sceni gdje Nakht lovi, već u oba registra u scenama prilaganja darova, muža obuhvaća rukom.¹⁷⁷ Dakle, čak i kad je prikazivana u istim dimenzijama, žena je imala ulogu podrške svog muža, a njezina glavna identifikacija bila je upravo titula bračne partnerice. Što se više penje po društvenoj piramidi, to je navedena uloga žene bila jače naglašena. Nesumnjivo, razlog je što nametnute dužnosti na visokom položaju ograničavaju slobodu individue bez obzira na spol. Odudaranja od ove uloge zato će se najčešće moći vidjeti na prikazima pripadnika srednje i niže klase: primjer je kameni kip *Memi* i *Sabu* iz perioda Starog kraljevstva (4. dinastija) pronađen u ne-kraljevskim odajama, u blizini Gize. *Memi* i *Sabu* prikazani su vrlo različitih visina, no muž na primjeru navedene skulpture uzvraća zagrljaj, netipično za skulpture parova.¹⁷⁸ Muškarci su najčešće prikazivani u aktivnom raskoraku, frontalno ili sa stisnutim šakama kako bi se naglasila dominantna muška uloga.¹⁷⁹ Navedeni primjer mogao bi biti dokaz većih društvenih sloboda ispod vladajuće klase. Osim visine u ulozi da naglasi dominaciju muškarca nad ženom, još jedna karakteristika po kojoj se prikaz žene razlikovao od prikaza muškarca je boja kože: muškarci su uglavnom prikazivani s tamnijom crvenkasto-smeđom kožom, dok su žene prikazivane s blijedom, žutom bojom. Shaw i Nicholson navode pretpostavku da je razlog tome što su žene manje vremena provodile na otvorenom i bile manje izložene sunčanju. Pretpostavka je vjerojatna ako usporedimo prikaze radnika i elite: elita je u kontrastu s radnicima također često prikazivana svjetlije puti. Green ipak spominje da su takve boje na prikazima mogle biti simbolične.¹⁸⁰ Osnivanje zajedničkog kućanstva između muškarca i žene podrazumijevalo je početak bračnog odnosa. Što je za drevne Egipćane točno bio brak problematično je zbog nedostatka izvora o bračnim ceremonijama. Wilfong pretpostavlja da se radilo o vrlo privatnim slavljima kod ne-kraljevskih brakova. Brak je sklopljen pod pristankom oba partnera: kod ne-kraljevskih slučajeva nedostaje izvora da se potpuno potvrdi, no moguće je da su žene također davale pristanak za stupanje u bračnu zajednicu. To bi bilo razumljivo jer je utvrđeno da su

¹⁷⁶ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544740>], 26. srpanj 2017.

¹⁷⁷ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548578>], 26. srpanj 2017.

¹⁷⁸ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543899>], 26. srpanj 2017.

¹⁷⁹ FREED 2001: 130.

¹⁸⁰ NICHOLSON i SHAW 1995: 306; GREEN 2001c: 169- 170; DAVID 2003: 350.

one mogle i tražiti zahtjev za razvod braka. Brakovi i rastave sami po sebi nisu bili zabilježeni već, spominje Wilfong, postoje dokumenti o pravnim sporovima kad je nastao problem zbog nezakonitih radnji ili sukoba. Drugim riječima, kad su oba partnera po dogovoru odlučila prekinuti brak, pravne sankcije nisu bile potrebne, pa o takvim slučajevima nema puno izvora. Kod problematičnih rastava Tomorad navodi da su najčešći uzroci bili preljub, neplodnost i bolest, a Wilfong spominje i dokumente gdje se za izgovor uzima čak i nepodudarnost partnera. Brakom se u osnovi smatralo osnivanje zajedničkog kućanstva ili pripadnosti žene muškarcu.¹⁸¹ Ženina primarna uloga bračnog partnera i majke ipak nije isključivala mogućnost da ima plaćeni posao: u prethodnom je poglavlju o djelatnostima već spomenuto da su žene nižih društvenih klasa sudjelovale u poslovima poput tkanja i kuhanja. Mnoge su radile po kućanstvima bogatih posjednika i time mogle zaraditi dobra. U zemljoradničkim poslovima one su često sakupljale plodove i vijale žito. I društvena elita imala je otvorene dodatne uloge za žene, iako su one još uvijek bile definirane samom ulogom muškarca. Na primjer, partnerice i kćeri svećenika sudjelovale su u hramskim plesovima i ritualima sviranjem instrumenata i pjevanjem.¹⁸² Takve će mogućnosti dobiti viši značaj kad se naglasi da je po zakonu žena imala pravo na svoje vlasništvo i ono je bilo isključivo njoj na raspolaganju. Ona je također mogla voditi vlastite poslove, uključujući razmjenu svoje imovine bez ičijeg odobrenja. U slučaju rastave nepotaknutom kršenjem državnih zakona, žena je iz braka izlazila s istom imovinom s kojom je u brak stupila, a muž je bio dužan platiti joj i kompenzaciju. Žene su nasljeđivale jednak dio imovine kao i njihova braća, pod uvjetom da roditelji nisu ostavili posebne upute u oporuci.¹⁸³ Kao voditeljica kućanstva, ženina glavna uloga je ipak bila brinuti se o djeci i nadzirati posluhu ili obavljati kućanske poslove, uz pomoć ostalih članova obitelji. Wilfong navodi da je ideal kućanstva bio: „muškarac odlazi raditi kako bi uzdržavao obitelj, a žena upravlja kućanstvom i brine se za djecu.“ No, i sam Wilfong smatra da se takav ideal nije strogo provodio izvan elitnih kućanstava.¹⁸⁴ Vrlo je moguće da su se žene zanatlija razumjele u trgovinu i barem djelomično u obavljanju zanatskih poslova, a žene pisara bile pismene. Razlog je što su se izvan službenih institucija, u privatnim kućanstvima obavljali slični poslovi. Primjer navodi David spomenuvši žene radnika iz Deir el-Medine: kad su muškarci radili na grobnicama, žene su bile zadužene za brigu o kućanstvu, ali i nadziranje posluhu koja obrađuje zemlju te komunikaciju s

¹⁸¹ WILFONG 2001: 341- 342; TOMORAD 2016: 218-219.

¹⁸² NICHOLSON i SHAW 1995: 306; FEUCHT 2001a: 263; ROBINS 2001: 13.

¹⁸³ NICHOLSON i SHAW 1995: 306; ROBINS 2001: 13; KRUCHTEN 2001: 279; DAVID 2003: 145; TOMORAD 2016: 218- 219.

¹⁸⁴ WILFONG 2001: 341.

potencijalnim kupcima. Drugim riječima, njihovi poslovi su uključivali sudjelovanje, ne samo u kućanstvu, već i u poslu po kojem je njihovo kućanstvo bilo definirano.¹⁸⁵ Egipтологи smatraju da se nekoliko fragmenata posuda pronađenih na području Deir el-Medine pripisivalo ženskim autorima.¹⁸⁶ Lesko spominje da na jednom od fragmenata „*Neferhotep* piše svojoj ženi da mu pošalje grah jer nije imao ništa što bi mogao pojesti uz kruh“. U samoj *Knjizi mrtvih* postoji više autora, a Lesko iznosi mogućnost da su autori pojedinih magičnih tekstova pisanih u vrijeme 21. dinastije bile žene službenih pisara. Još jedan primjer odudaranja od tradicionalne ženske uloge bilo je postojanje takozvanih „mudrih žena“ u Deir el-Medini. O njima govori tekst, navodi Lesko, pisara *Kenherkhepeshefa*, pišući jednoj od žena iz sela da je dužna posavjetovati se s „mudrom ženom“ zbog smrti dvoje novorođenčadi. Iako nema definitivnih dokaza, ako uzmemo u obzir prikaze žena na tržnicama u aktu razmjene dobara poput onog već priloženog u radu (slika 17), vrlo je moguće da su pismenost i računanje bili ili postali češći fenomen, barem kod pripadnika visoke i srednje klase.¹⁸⁷

Staroegipatske žene većinom su bile podčinjene muškarcu. Iako su pred zakonom bili jednaki, njihova društvena uloga nametala je određene dužnosti na temelju kojih su bile ograničene slobode svih pojedinaca. Ipak, postojale su razlike po pitanju spolnih uloga s obzirom na društveni položaj: uloge su najviše izražene kod kraljevske obitelji gdje je prioritet osigurati legitimnog nasljednika. Zatim su slijedile političke igre unutar države i one sa susjednim civilizacijama. Žena je u takvom okruženju bila instrument politike i religije prije svega. Kod elite uloge su bile manje naglašene, no još uvijek je prevladavala potreba da se osigura ostanak na visokom položaju. Elita je vjerojatno imitirala dvor u što većoj mjeri, a dvorska politika ograničavala je određene slobode. Konačno, srednja i niža klasa mogli su biti primjeri opuštenijih društvenih uloga. Sudjelovanje žena u obiteljskom poslu i na javnim tržnicama najbolji su dokazi za takve slobode. S druge strane, umjetnički prikazi ukazuju na vjerojatnost da je postojala podjela u poslovima s obzirom na spol. Ako se uzme u obzir da je društvo bilo teritorijalno podijeljeno, odnosno raspoređeno s obzirom na posao, seljaci su uglavnom bili u kontaktu sa seljacima, zanatlije sa zanatlijama, a elita s drugom elitom: to su vjerojatni razlozi zašto brakovi između pripadnika različitih klasa nisu bili učestali.

¹⁸⁵ DAVID 2003: 214; FEUCHT 2001b: 503; ROBINS 2001: 13; W. F. ELFERT 2001: 442.

¹⁸⁶ NICHOLSON i SHAW 1995: 306; FEUCHT 2001a: 263; WENTE 2001: 314.

¹⁸⁷ LESKO 2001: 297- 299.

IV.2. Djeca

Jedna od najriscantnijih dužnosti žena bila je osigurati nasljednika zbog velike smrtnosti tijekom poroda. Ne samo novorođenčad, već i same majke bile su pod velikim rizikom tijekom i poslije poroda. Reed navodi studije o dječjim grobovima na temelju kojih se ustanovilo „20% neuspjelih trudnoća, 20% djece preminule u prvoj godini i 30% djece preminule do 6. godine“.¹⁸⁸ Takvi uvjeti vjerojatno su uzrok poligamije kod kraljevskih obitelji: važnost osiguravanja nasljednika bila je na prvom mjestu.¹⁸⁹ Feucht spominje razne metode osiguravanja uspješnog poroda, poput korištenja prirodne sode kao laksativa, raznih lijekova za ublažavanje boli i upale te recitiranja magičnih tekstova.¹⁹⁰ Mjesto poroda kod bogate elite i kraljevske obitelji nisu bile unutrašnjosti kuća,¹⁹¹ već Germer spominje posebne paviljone unutar vrtova za uživanje s navedenom funkcijom. Tijekom poroda pomagale su druge žene iz kućanstva ili obližnje susjede.¹⁹² S obzirom na rizike i važnost poroda, nije neobično da se izabere mjesto koje je za Egipćane imalo i veliko religijsko značenje. Među magičnim tekstovima Feucht spominje da su pronađeni i recepti za postizanje suprotnog efekta, odnosno sprječavanja trudnoće, a po istraživanjima „neki od njih djelovali su kao i današnja spermicidna sredstva“.¹⁹³ Još veće otkriće za istraživače bio je „Berlin papirus“: Shaw i Nicholson ga opisuju kao najraniji poznati test trudnoće, a upućuje žene da zalijevaju ječam urinom. „Provodeći moderne eksperimente znanstvenici su potvrdili da urin ne-noseće žene uistinu može spriječiti rast ječma“.¹⁹⁴ David objašnjava da su siromašni posezali za kontracepcijom u vrijeme nestašice i gladi, kad nisu mogli uzdržavati velik broj djece. Neplodnost je mogla postati velik problem zbog neimanja nasljednika, no rješenje se onda nalazilo u posvajanju djece: to se provodilo prihvaćanjem ropkinje u kućanstvo čije dijete je otac zatim službeno posvojio.¹⁹⁵ Trudnoća nije vrlo česta tema prikaza grobnih reljefa tijekom dinastijskog razdoblja. Feucht spominje tri pronađena prikaza, jedan iz grobnice *Ankhmahora*

¹⁸⁸ DIAMOND REED 2008a: 189.

¹⁸⁹ DAVID 2003: 360; END 2008: 547.

¹⁹⁰ FEUCHT 2001c: 192.

¹⁹¹ FEUCHT 2001c: 192.

¹⁹² GERMER 2001: 4.

¹⁹³ FEUCHT 2001c: 192.

¹⁹⁴ NICHOLSON i SHAW 1995: 176; END 2008: 547; ROSSI 2010: 398.

¹⁹⁵ FEUCHT 2001c: 192; DAVID 2003: 360.

iz 6. dinastije i dva vezana uz kraljevski mit o rođenju u hramu kralja Amenhotepa III. i kraljice Hatšepsut.¹⁹⁶

Slika 21. *Žena doji dijete. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 26.7.1405.*

Jedan od češćih prikaza vezanih uz djecu su majke u dojenju i dojilje. Bogate obitelji odmah su prepuštale brigu o dojenju posebno tituliranim ženama kao dadilje. Dojilje su, spominje Haslauer, bile vrlo cijenjene, a najčešće se radilo ženama ili majkama visokih dvorskih službenika. Haslauer primjećuje da su iste titule pripisane dojiljama pronađene i kod muških osoba tijekom Srednjeg kraljevstva, „što znači da njihova uloga nije bila isključivo povezana s dojenjem, već su takve osobe obavljale dužnosti dadilje i učitelja.“¹⁹⁷ Na slici 21. priložena je kamena statua žene kako doji, iz razdoblja V. dinastije.¹⁹⁸ Slična figurica stavljena u period između 12. i 18. dinastije prikazuje ženu kako doji, dok joj druga žena uređuje frizuru.¹⁹⁹ Za takve figurice nije sigurno radi li se o dojiljama ili majkama, no primjetno je da su osobe prikazane vrlo realno u opuštenoj svakodnevnoj aktivnosti. Time su u kontrastu s reljefnim prikazima poput onog dojilje *Tie* iz perioda 18. dinastije: *Tia* je naslikana u svečanom izdanju s bočnim uvojcima karakterističnima za prikaze djece, no na zapisu je označena kao dojilja kraljeve kćeri.²⁰⁰ Takav je prikaz imao jasnu funkciju: slavi dojilju kroz njezinu važnu ulogu i visoki status. Djeca vladara i elite vjerojatno su se jako vezala za dojilje i dadilje jer su one provodile s njima najviše vremena. Iz tog razloga nije neobično pretpostaviti želju odraslih prinčeva i princeza da uključe navedene osobe u svoj zagrobni život.²⁰¹ Ponekad je na prikazima problematično definirati radi li se o djeci, jer su ih

¹⁹⁶ FEUCHT 2001c: 193.

¹⁹⁷ HASLAUER 2001: 77; DIAMOND REED 2008a: 189.

¹⁹⁸ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543905>], 27. srpanj 2017.

¹⁹⁹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544225>], 27. srpanj 2017.

²⁰⁰ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544674>], 27. srpanj 2017.

²⁰¹ NICHOLSON i SHAW 1995: 64.

drevni Egipćani slikali istih proporcija kao i odrasle, samo u manjem formatu. S obzirom da su i bračne partnerice ponekad slikane u manjem formatu, potrebno je osloniti se na druge karakteristike: djeca su najčešće prikazana s takozvanim „Horusovim uvojkom“, simbolom mladosti. Tijekom Starog kraljevstva prikazivala su se bez odjeće, a kroz Srednje i Novo kraljevstvo takva se tendencija nastavila, no bila je manje učestala.²⁰² Na već spomenutoj slici *Nebamuna* s obitelji u lovu, *Nebamunova* kći sjedi mu pod nogama držeći lotosovo cvijeće u jednoj ruci, a drugom se prihvaća za očevu nogu. Njezina poza vrlo je slična pozama ženskih partnerica, pa je to indikacija da se radi o ženskom djetetu. Osim toga, njezina kosa skupljena je u bočni uvojak, a na sebi nosi jedino nakit, što su već spomenute karakteristike djeteta. Slike lova i ribolova iz *Nakhtove* grobnice prikazuju skoro identične pozicije. Djevojčica pod *Nakhtovim* nogama je, za razliku od *Nebamunove* kćeri, obučena i nosi periku u stilu odrasle žene: time bi se ona lako mogla identificirati kao druga žena, a ne njegova kći. Međutim, puno je vjerojatnije da je ona već dostigla pubertet, pa se time i stil njezinog prikazivanja promijenio. Vjerojatno se radi o odrasloj kćeri koja imitira majčinu poziciju. *Nakht* je imao i sina: on se na slici nalazi ispred oca te u sceni ribolova prstom upire prema plijenu, a u sceni lova na ptice dodaje ocu rezervni zaobljeni štap. *Nakhtov* sin također nosi jedino nakit i „Horusov uvojak“ na glavi. U takvim se scenama vidi da su postojale definirane ženske i muške društvene uloge, podučavane od malih nogu. O samoj edukaciji djece već je spomenuto da su bogata djeca poslana u pisarske škole, a djeca nižih slojeva uglavnom su podučavana obiteljskom zanimanju u pratnji oca tijekom radova. Odlazak u hramske škole se odnosi, doduše, samo na dječake jer ne postoje izvori koji potvrđuju da su djevojčice sudjelovale. S druge strane, one su sasvim sigurno dobivale privatne satove kod kuće, posebno kad je u pitanju bilo sviranje instrumenata, plesanje ceremonijalnih plesova i slične aktivnosti. Postojanje privatnih dadilja i učitelja ukazuje da su imale mogućnost učiti pisati kao što se učilo u hramskim školama. U siromašnijim kućanstvima djecu su vjerojatno podučavali svi odrasli sudionici, a moguće i općenito sredina u kojoj su živjeli. Glavni učitelj za sinove sigurno je bio otac, a za djevojčice majka. Djeca su nasljeđivala očeve poslove i imovinu, a zauzvrat su se brinuli o njima u starosti te im osigurali tradicionalni pogreb.²⁰³

Stari Egipćani bili su itekako svjesni važnosti ciklusa rađanja i smrti, posebno istaknutim temama u mitovima. Zato su pridavali i veliku važnost poboljšanju uvjeta poroda i odgoja djece. Mnogi su papirusi poduke napisane od očeva svojim sinovima o životnim

²⁰² FEUCHT 2001a: 262; FROOD 2010: 480.

²⁰³ FEUCHT 2001a: 263; FISCHER-ELFERT 2001: 441- 442; DAVID 2003: 250-251; DIAMOND REED 2008a: 190; FROOD 2010: 481-482.

mudrostima. Sva djeca „slobodnih“ Egipćana također su bila legitimna djeca i nije postojao pojam nezakonitog djeteta. Kad bi žena rodila dijete drugoga, ono je imalo sva prava nasljedstva u muževom kućanstvu, jedan od vjerojatnih razloga zašto se preljub kod žena smatrao nemoralnim.²⁰⁴

IV.3. Kućanstvo

Nakon osnivanja kućanstva, muškarac je postao vođa kućanstva, no ženi se također pripisivala velika uloga kroz titulu „gospodarice kuće“. Navedena titula pomogla je mnogim egiptolozima tijekom definiranja prikaza ženskih individua u grobnicama. Ona indicira da se radi o prvoj bračnoj partnerici vlasnika grobnice. Prve žene su vrlo često imale svoje odaje unutar muževih grobnica, još jedan način da ih se preferira zbog njihovih titula. Djeca prve žene također se smatraju glavnim nasljednicima imovine. Djeca ropkinja unutar kućanstva morala su biti službeno posvojena da bi dobila prava na nasljedstvo. Kod siromašnih kućanstava žene su mogle živjeti u kući muževih roditelja i obrnuto.²⁰⁵ Izgled kuće ovisio je o zanimanju i društvenom statusu obitelji: Feucht iznosi veličinu od 70 kvadratnih metara u Deir el-Medini i od 20 do 100 kvadratnih metara u Tel el-Amarni kao prosječne veličine kuća zanatskih obitelji. Doduše, naglašava mogućnost da su obitelji povezane bračnim odnosima vjerojatno gradile kuće blizu jedne drugima, pa se kompleks nekoliko kuća mogao interpretirati kao mala obiteljska zajednica.²⁰⁶

Slika 22. *Model Kuće. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 7.231.10.*

²⁰⁴ WILFONG 2001: 341- 342.

²⁰⁵ FEUCHT 2001b: 501; DAVID 2003: 360.

²⁰⁶ FEUCHT 2001b: 502.

Arheološka istraživanja potvrdila su da postoje nastambe i konstrukcije različitih funkcija. Problem za arheologe propadanje je materijala od kojih su rađene nastambe za život i svakodnevnu uporabu: za razliku od „besmrtnih“ hramova i grobnica, nastambe su se gradile od slame, blata, opeke, drveta i pruća. Olson posebno izdvaja trsku kao materijal za izradu mnogih konstrukcija poput povrtnjaka i koliba. Osim slikovnih i reljefnih prezentacija, Olson spominje da su određeni kameni hramovi konstruirani na način da imitiraju prijašnje konstrukcije od trske. Glavna karakteristika većine kuća je četvrtasti oblik i ravni krov, s ulazom u kuću i ljestvama.²⁰⁷ Scott definira dvije vrste nastambi: gradske i seoske kuće, navodeći kao razliku višekatnost one gradske. Međutim, prisutnost oba tipa u gradovima i selima prije ukazuje da se radi o razlici između siromašnih i bogatih obitelji, a ne o razlici u tipu naselja. Tomorad ih opisuje kao elitne nastambe građene od sušene opeke, s kamenim dijelovima, poput stupova i pragova. Dok su manje kuće prije izlaza na ulicu, bočno ili sa stražnje strane imale male vrtove za uzgoj voća i povrća, elitne vile bile su građene bliže hramovima, višekatne, s nadstrešnicama i okružene velikim vrtom.²⁰⁸ Arnold navodi da se kuće elitnih obitelji tijekom Srednjeg kraljevstva počinju nalaziti u većim kompleksima odvojenih nastambi, a arheološki najpoznatije elitne vile iz perioda Novog kraljevstva također su unutar imanja imale odvojene nastambe kao radionice, žitnice, staje te privatne odaje posluge. One su vjerojatno imitirale konstrukcije samih palača kraljevske obitelji.²⁰⁹ To potvrđuju i ostaci palače Malkate i hramske palače Merenptaha u Memfisu: u centru je velika dvorana sa stupovima i prijestoljem, a oko nje se nalazi velik broj odvojenih stambenih zgrada. Među zgradama postojali su posebni hramovi za ceremonije, spremišta, radionice, administrativne zgrade te privatne rezidencije za posluhu, službenike, princeze i prinčeve te samog vladara. Palača je također uključivala i veliko umjetno jezero, vjerojatno postavljeno u uređenom vrtu. Stadelmann opisuje hramske palače kao privatne rezidencije od opeke, manjih veličina, građene uz kamene hramove. One su bile imitacija kraljevske rezidencije, no namijenjene za korištenje u zagrobnom životu.²¹⁰ Iz tog razloga je njihova analiza korisna za razumijevanje konstrukcije pravih rezidencija, iako one same to nisu po definiciji. Vrlo sličnu funkciju mogle bi imati malene makete kuća pronađene u privatnim grobnicama službenika i nižih slojeva. Prezentacija privatne rezidencije u obliku male makete bila je jeftinija i isplativija za individue ne-kraljevskog financijskog statusa. Velik broj maketa pred kućom

²⁰⁷ SCOTT 1973: 11; ARNOLD 2001a: 127; DAVID 2003: 228; OLSON 2010: 166- 169; TOMORAD 2016: 225.

²⁰⁸ SCOTT 1973: 11; ARNOLD 2001a: 121; TOMORAD 2016: 226.

²⁰⁹ ARNOLD 2001a: 123- 124; TOMORAD 2016: 226.

²¹⁰ HASLAUER 2001: 79; STADELMANN 2001: 16- 17; TOMORAD 2016: 226- 227.

ima oblikovano dvorište s raznim darovima u minijaturi. Na jednoj maketi priloženoj na slici 22 i pronađenoj kod Deir Rife iz perioda 13. dinastije, može se vidjeti kuća s trijemom poduprtim stupovima, dvorišnim zidom i stubištem. Stubište vodi na krov kuće, a na krovu se nalazi otvor u funkciji prozora. S obzirom da na dvorišnom zidu nema otvora za ulaz, ne treba isključiti i mogućnost da se kroz gornji prozor, s krova, ulazilo u kuću.²¹¹ Slična maketa pronađena na istoj lokaciji model je kvadratne kuće s ravnim krovom, isto poduprta stupovima, a pred kućom su u reljefu prezentirani darovi: među njima se mogu razaznati kruh, bikova glava i životinjsko bedro. U središtu je udubljenje, možda umjetni bazen, a za rupe oko malenog bazena smatra se da su sadržavale biljke.²¹² Malo drugačiji model s iste lokacije, no iz vremena ranije, 12. dinastije, prikazuje unutrašnjost same kuće: unutrašnjost otkriva dva kata, u prizemlju ispred trijema nalazi se krevet, a desno je stolić sa zdjelama. Stepence na lijevoj strani vode na drugi kat, a u prostoriji na drugom katu nalazi se mali stolac.²¹³ Prilaganje navedenih maketa u grobnice i sadržaj ispred kuća ukazuje da su one izrađene u religijske svrhe. Ipak, njihove konstrukcije i ponekad minijaturni namještaj uključen u model indiciraju da se radi o imitacijama pravih rezidencija vlasnika grobnice. Jedan primjer trijema s dvorištem bogatijeg vlasnika pronađen je među maketama u *Meketrinoj* grobnici: trijem podržavaju detaljno oslikani stupovi, a na stražnjem dijelu trijema nalaze se dvoje vrata i prozor za ulaz u nastambu. U središtu samog vrta prikazano je udubljenje, vjerojatno središnji bazen, okružen dozrijelim egipatskim smokvama. Zašto u maketu nije uključena i sama nastamba ne može se objasniti, no postojanje ulaza na zidu trijema ukazuje na prezentaciju vrta za uživanje izgrađenog uz samu privatnu rezidenciju.²¹⁴ Većina rezidencija s vanjske strane izgledala je poput malih utvrda, jednostavnih četvrtastih oblika. Njihova je funkcija, između ostalog, bila da održi ugodnu temperaturu pa je i broj otvora za ulaz svjetlosti bio minimalan. Ovo je jedan od argumenata u prilog teoriji da se svakodnevni život, ponekad i aktivnosti poput kuhanja, većinom odvijao ispred kuća, u dvorištima ili na krovu kuća.²¹⁵ Arheolozi su kroz arheološka istraživanja proučavali i sam interijer takvih nastamba te su neke prostorije unutar kuća definirane. U takvom istraživanju reljefi na grobnicama bili su od velike pomoći jer je zbog propanja materijala samih ostataka arhitekture rezidencija očuvano vrlo malo. Interijer kuće na slikovnom primjeru prikazan je na rekonstrukcijskom crtežu iz grobnice nadglednika riznice *Tehutynefera*, iz perioda 18. dinastije: kuća je prikazana s tri

²¹¹ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544249>], 31. srpanj 2017.

²¹² *The Global Egyptian Museum*: [<http://www.globalegyptianmuseum.org/detail.aspx?id=492>], 31. srpanj 2017.

²¹³ *The MET*: [http://www.metmuseum.org/exhibitions/view?exhibitionId=%7B36BFD863-BD71-4D58-B1B2-F3F865084DBB%7D&oid=591373&pkgids=331&pg=3&rpp=60&pos=134&ft=*], 31. srpanj 2017.

²¹⁴ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544256>], 31. srpanj 2017.

²¹⁵ ARNOLD 2001: 122; DAVID 2003: 229-230; O'NEAL 2008b: 60; OLSON 2010: 198.

kata i otvorenim krovom, sve povezano stepeništem. Na trećem katu u stražnjem dijelu kuće nalaze se privatne sobe vlasnika i njegove obitelji.²¹⁶ Prva razina na slici s poslugom u tkanju te pripremi kruha i piva nije povezana stepeništem kao ostale. Iako nema drugih dokaza, nedostatak stepeništa mogao bi indicirati na to da je navedeni prostor odvojen od rezidencije, a ne jedan od katova. Moguće je da se radi o otvorenom prostoru ispred rezidencije ili posebno izgrađenim radionicama. Takva interpretacija navedene slike podudarala bi se s tvrdnjom da su aktivnosti posluge na velikim imanjima provedene na otvorenom ili u posebno odvojenim radionicama. Na stubištu, posluga se uspinje noseći kuhinjski pribor na krov gdje se, Scott spominje, odvijalo kuhanje i pohranjivanje žita.²¹⁷ Dok su palače u središtu imale veliku prijestolnu dvoranu, elitne vile koristile su ju vjerojatno kao glavnu sobu za okupljanje obitelji i svakodnevni život: centralna prostorija je ujedno uzdignuta, najveća i najosvjetljenija prostorija u vili. Iza glavne prostorije niz malih prostorija služile su vjerojatno kao spavaće sobe, a ispred nje nalazio se ulaz s trijemom i pogledom na vrt. U krugu samog dvorišta odvojen je bio kuhinjski prostor te obrtničke radionice, staje i smještaj za posluhu. Tomorad spominje i prostorije u podzemlju korištene kao spremišta za hranu.²¹⁸ Jedna specifičnost palače i samo vrlo bogatih vila bila je prisutnost takozvanog harema: posebnog privatnog odvojenog prostora namijenjenog za vlasnikove žene i djecu. Ipak, Haslauer upozorava da harem nije morao uključivati samo žene, ljubavnice i njihovu djecu, već su sve žene u službi vladarske obitelji, pa tako i kćeri i žene vladarevih službenika, živjele u zajednici harema. One su imale pravo na svoju imovinu i slobodno kretanje u zajednici palače, nisu bile izolirane te su prikazivane i u poslovima poput tkanja. Morale su se, naravno, priklanяти volji gospodarice kućanstva, odnosno vlasnikove prve žene.²¹⁹ Kamene vaze drevni Egipćani koristili su za pohranjivanje ulja i vina, pletene košare za pamuk i razne odjevne predmete, a metalne su se mogle staviti direktno na vatru, pa se u njima najčešće kuhalo. Žene su pranje halja obavljale u rijeci ili kanalima, a pranje tijela obavljalo se u posebno odvojenim prostorijama s kamenim podom. Tomorad također spominje čučavce za nuždu koji su se ispirali vodom, dok je izmet nakon nužde „odlazio u jamu ispod prostorije ili se odnosio i pokapao u pijesak“. ²²⁰ Uz vodu, Scott navodi da su se stari Egipćani prali natrijevim karbonatom, a zatim mazali mirisnim uljima kako bi spriječili sušenje kože.²²¹ Osim osnovnih

²¹⁶ SCOTT 1973: 14.

²¹⁷ SCOTT 1973: 14.

²¹⁸ SCOTT 1973: 14; HOLLADAY 1997: 114- 118; ARNOLD 2001: 123; O'NEAL 2008b: 60; TOMORAD 2016: 225.

²¹⁹ NICHOLSON i SHAW 1995: 118-119; HASLAUER 2001: 76-77.

²²⁰ SCOTT 1973: 14-17; O'NEAL 2008b: 60; TOMORAD 2016: 226.

²²¹ SCOTT 1973: 36.

potrepština za kuhanje i spremanje hrane i odjeće, iz današnje perspektive, spominju Shaw i Nicholson, čak i elitne vile bile su skromno opskrbljene namještajem. Osnovne stvari vidljive na slikovnim prikazima i često pronalažene u grobnicama bile su kreveti, stolci, hoklice, nasloni za glavu i razni kovčezi. Većinom su izrađivani od drveta i kombinacije životinjske kože te papirusa.²²² Postoji mnogo očuvanog namještaja iz brojnih grobnica, no jedna od najbolje očuvanih je grobnica arhitekta *Kha* iz razdoblja Novog kraljevstva: vlasnik je u svoju grobnicu uključio privatne predmete korištene tijekom života, jeftinija opcija od one prakticirane kod vrlo bogate elite i vladara, da izrade posebne predmete za zagrobni život. U grobnici je pronađeno mnogo namještaja, od drvenih stolaca, kreveta i kutija do tkanine, odjeće, vaza, hrane te oruđa. Većina se namještaja iz grobnice čuva u muzeju u Torinu.²²³ Jedna od specifičnih karakteristika namještaja viših slojeva jest da je bio bogato ukrašen, bez obzira što je služio svakodnevnoj uporabi tijekom života. Na primjer, poseban način ukrašavanja stolaca često prikazivan na slikama i reljefima izrađivanje je noga u obliku životinjskih ili graviranje ukrasa. Primjer je već na priloženoj slici 3 kraljice Nefertari kako igra *senet*: Nefertari sjedi na stolcu s nogama u obliku kopita. Sličan je primjer na steli princeze *Nefertihet*, iz perioda Starog kraljevstva, danas u muzeju Louvre: princeza sjedi za stolom, na stolcu bez naslona, s nogama u obliku bikovih kopita.²²⁴ Još jedan primjer je već opisan prizor lova na ptice iz grobnice *Khumhotepa*: vlasnik prilikom lova sjedi na stolcu s nogama u obliku šapa. Šape se zajedno s kopitima mogu vidjeti na mnogim reljefnim i slikovnim prikazima. Da ne postoje arheološki primjerci takvih stolaca, bilo bi teško potvrditi da se ne radi o određenoj simboličkoj interpretaciji, a ne uistinu specifično ukrašenom namještaju. Iz grobnica bogatijih slojeva očuvani su takvi primjerci stolaca: jedan je pronađen u nepoznatoj grobnici Novog kraljevstva, danas u Lovreu, s lavljim šapama.²²⁵ Drugi se nalazi u Metropolitan Museum of Art, pronađen u grobnici *Hatnefer*, službenice kraljice Hatšepsut: stolac je vrlo širok, niske izrade i s lavljim šapama za noge. Većina je stolaca vrlo niske izrade te su se uz njih koristili i mali stolčići na sklapanje.²²⁶ No, činjenica da su takvi ukrasi nađeni u svakodnevno korištenim predmetima ne isključuje mogućnost da su oni imali ujedno i religijsko značenje. Szpakowska za primjer navodi mnoge predmete pronađene u kućanstvima običnih radnika, među njima ukrašen namještaj i razni reljefi s figurama religioznog karaktera: Szpakowska opisuje nogu u obliku šape koja pripada krevetu s prikazom božice

²²² NICHOLSON i SHAW 1995: 106; O'NEAL 2008b: 60.

²²³ NICHOLSON i SHAW 1995: 107; EYRE 2010: 298.

²²⁴ Louvre: [<http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/stele-princess-nefertihet-&-her-food>], 3. kolovoz 2017.

²²⁵ Louvre: [<http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/chair>], 3. kolovoz 2017.

²²⁶ NICHOLSON i SHAW 1995: 106.

Bes. S obzirom da je ona bila božica poroda i djece, Szpakowska zaključuje da je krevet pripadao ženi i da je ona upravo na njemu obavila porod, u što većoj blizini božice, u nadi da će ju zaštititi od mnogih opasnosti.²²⁷ Ukrašavanje namještaja ovisilo je o financijskom statusu, no većina vrlo siromašnih obitelji nije ni posjedovala namještaj. Kod kraljevske obitelji ukrasi su graničili s velikim luksuzom, a viši i srednji slojevi posjedovali su umjereno ukrašen namještaj. U grobnici vizira *Ramosa* iz 18. dinastije, u scenama sprovođa prikazana je posluga kako prenosi *Ramoseov* namještaj u grobnicu: među namještajem, uočljiv je krevet s naslonom za glavu, stolac, kovčezi, sandale, pisarska oprema, štap za hodanje, lepeza i mali stolčić. Krevet najviše odudara od modernog primjera namještaja zbog savinutog oblika te naslona za glavu smještenog na suprotnoj strani od onog što danas predstavlja dasku kod uzglavlja. Scott objašnjava da su drevni Egipćani spavali u nagnutom položaju, pa se prednja strana kreveta povisivala, a daska koja podsjeća na dasku kod uzglavlja zapravo je rađena na suprotnoj strani, da spriječi spavača od prevelikog spuštanja.²²⁸ U kovčezima i kutijama elite, osim odjeće i sandala, mogao se naći razni pribor za higijenu i ljepotu: kajal²²⁹ za bojanje kapaka, istovremeno antiseptičkog sadržaja, kana za slikanje tijela te ruž i rumenilo bili su osnovni pribor za šminkanje držan u posebnim malim kutijicama. Perike, britve i pincete također su bile osnovni pribor bogatih muškaraca i žena. Ne treba izostaviti ni pribor i nakit za uređivanje kose te ogledalo kao važan dio kućanstva bogatih obitelji. Dobro očuvana perika princeze *Nany* iz perioda 21. dinastije napravljena je od pletenice prave kose pričvršćene sa špagom. Perike su bile prekrivane pčelinjim voskom i životinjskom masti kako bi se očuvale od propadanja.²³⁰ Kozmetičke kutijice bile su vrlo kreativno ukrašavane, poput one od alabastera s prikazom djevojke kako pliva, držeći se za gazelu. Sama gazela je mala zdjelica s poklopcem za spremanje kozmetike.²³¹ Unutar kutije za kozmetiku i nakit iz perioda 12. dinastije pronađena je mramorna posudica za kajal zajedno s aplikacijskim štapićem, ogrlica s plavim keramičkim perlicama i figurica skarabeja. Kutija je drvena s ugraviranim spiralama u nubijskom stilu.²³² Još su impresivnije kozmetičke kutije dvorskog batlera *Kemunyja* i princeze *Sit Hator Yunet* iz perioda 12. dinastije. *Kemunyjeva* kutija u gornjoj polici sadržavala je ogledalo, a u srednjoj ladici male posude. Princezina kutija morala je biti rekonstruirana zbog propadanja drva, a sadržavala je ogledalo, brus, britvice te posude za

²²⁷ SZPAKOWSKA 2010: 515-516.

²²⁸ SCOTT 1973: 21-23; WILKINSON 1983: 33.

²²⁹ O'DELL 2008a: 5.

²³⁰ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/551111>], 5. kolovoz 2017.

²³¹ SCOTT 1073: 36.

²³² *The Global Egyptian Museum*: [<http://www.globalegyptianmuseum.org/detail.aspx?id=5404>], 5. kolovoz 2017.

šminku, masti i ulja.²³³ Oznake na poklopcu simboli su Hator, božice ljepote.²³⁴ Iz samog namještaja i pribora vidljiva je nemogućnost potpunog odvajanja religijskog aspekta staroegipatskog društva od svakodnevnog života. Bogovi su za drevne Egipćane imali značaj u svim aktivnostima te se prije svake moglo pouzdati u jednog za uspjeh. U mnogim su kućama radničkog grada Deir el-Medine pronađena mala kućna svetišta u obliku zidnih niša sa žrtvenim stolom i posudom za žrtveno piće. Nije postojala posebna soba, već su svetišta uključena u bilo koju od kućnih prostorija. Uz njih, pronađene su i stele te poprsja za štovanje predaka.²³⁵ U poglavlju o djelatnostima već je spomenuto da su stari Egipćani uzgajali i pripitomljavali životinje u mnoge svrhe. Ipak, jednu od svrha treba dodatno analizirati, a to je držanje životinje kao kućnog ljubimca. Najčešće su to bile mačke i psi uporno prikazivani na raznim grobnim slikama i reljefima uz gospodara. Vladari i kraljice često su posjedovali pripitomljene divlje mačke, poput geparda i lava: Houlihan spominje kako je Ramzes II. bio posebno ponosan na svoje lavove i da se i sam često zapisima opisivao kao jedan, a kraljica Hatšepsut u javnosti se pojavljivala u kočiji zajedno s dva geparda. Domaće mačke većinom su prikazivane u grobnicama elite 18. i 19. dinastije, najčešće u sjedećem položaju, ispod sjedala svojih gospodarica. Houlihan napominje da su mnogi egiptolozi došli do zaključka kako je mačka bila simbol ženske seksualnosti jer je uvijek slikana uz ženske osobe.²³⁶ No, na isti način bi se moglo tvrditi o isključivo simboličkom značenju neobičnih oblika namještaja i posuda, da nisu pronađeni pravi primjerci. S obzirom da je žena većinu vremena upravljala kućanstvom, ona se vjerojatno i više vezala uz kućnog ljubimca. To bi zasigurno objasnilo česte prikaze gazdarica s mačkama, a ne vlasnika grobnice. Slika u grobnici službenika *Maya* iz perioda 18. dinastije prikazuje njegovu ženu na stolcu s lavljim šapama ispod kojeg sjedi mačka. Ona je vezicom privezana za stolac i pokušava doseći zdjelicu s hranom.²³⁷ Bolje očuvana slika je u grobnici glavnog pisara *Kenroa* iz perioda 19. dinastije: na slici *Kenro* igra igru na ploči, a pokraj njega sjedi njegova žena *Mutemunia*, ispod koje mačka s ogrlicom glode kost.²³⁸ U *Nebamunovoj* grobnici slična je scena, no ovaj put s psom, naslikanim kako sjedi pod stolcem *Nebamunove* žene. Pas je ženskog spola i nosi ogrlicu, znak da je držana kao ljubimac u *Nebamunovom* kućanstvu. Davies spominje da se jedna takva ogrlica, kožne izrade i obojana, čuva u muzeju u Kairu.²³⁹ Osim tipičnih mačaka i pasa, u grobnicama su na

²³³ SCOTT 1973: 36-38.

²³⁴ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/545520>], 5. kolovoz 2017.

²³⁵ THOMPSON 2001: 329; TOMORAD 2016: 226.

²³⁶ BREWER 2001b: 511- 512; HOULIHAN 2001: 514- 516.

²³⁷ DAVIES 1936: 58.

²³⁸ DAVIES 1936: 184.

²³⁹ DAVIES 1936: 35; WILKINSON 1983: 75.

isti način prikazivane i druge životinje poput majmuna, gusaka pa čak i gazela. Vjerojatno se radilo o egzotičnim pripitomljenim životinjama, no postoje neslaganja egiptologa oko realističnosti prikaza. Najveći problem, izgleda, predstavljaju majmuni: Kessler opovrgava mogućnost da se majmuni, pogotovo pavijani, mogu dresirati do mjere da asistiraju u svakodnevnim poslovima. Navodi primjere majmuna vođenih na uzici, zatim kako napadaju lopova na tržnici, izvode razne plesove te se za vrijeme berbe penju na drveće i bacaju plodove. Kessler tvrdi da se ne radi o realnim prikazima, iako ne opovrgava činjenicu da su majmuni uvoženi iz Nubije i Punta te držani kao kućni ljubimci, no vjerojatno u odvojenim prostorima i na uzicama. Primjer iz grobnice brata kraljice *Tiye*, *Anena*, fragment je slike kraljičinog prijestolja ispod kojeg „mačka drži gusku za vrat, a iznad njih uzbuđeno poskakuje majmun“. ²⁴⁰ Uistinu, nerealno je zamišljati da se takva scena odvijala ispod kraljičinog prijestolja, no to ne znači da prisutnost navedenih životinja na slikama nije imala stvarnu dimenziju. Vlasnici grobnica možda su shvaćali kućne ljubimce kao neizostavni dio kućanstva, pa su ih htjeli uključiti u zagrobne scene. To je najbolje što se može zaključiti o takvim slikama, a potrebno je također imati na umu mogućnost da su majmuni imali određenu religijsku simboliku za drevne Egipćane.

Uz ograničenu količinu nalaza i dalje se može zaključiti da je kućanstvo bilo vrlo kompleksno organizirano u starom Egiptu. Isprepletenost religije i svakodnevnog života istovremeno pomaže i odmaže u pokušaju interpretacije nalaza, posebno slikovnih prikaza. Da drevni Egipćani nisu reflektirali određene fenomene iz fizičkog života u onaj duhovni, do određenih otkrića nikada ne bi uspjeli doći. S druge strane, isti fenomen otežava nam razumijevanje određenih prikaza i prisutnih predmeta u grobnicama. Na temelju prikaza i izvora može se potvrditi da je kućanstvo bilo osnovni način formiranja zajednice te da su stari Egipćani u toj organizaciji bili poprilično patrijarhalni. Na istom principu kako je to provedeno s različitim „klasama“, uloge žena i muškaraca bile su definirane u skladu da se održi red i mir. Odudaranja se nisu nužno odmah kažnjavala kroz zakone, no ostracizam društva zbog zapostavljanja tradicionalnih vrijednosti mogao je biti jednako neugodna posljedica.

²⁴⁰ DAVIES 1936: 35; WILKINSON 1983: 34; KESSLER 2001: 428-429.

V. ZABAVA

Konačno, treba spomenuti i načine zabave drevnih Egipćana. Iako zadnja, ona nije nipošto manje relevantna tema, jer je zabava uvijek bila nužan dio čovjekove svakodnevnice. Takva izjava naočigled može zvučati neispravno, no dokazano je da su i najprimitivnije zajednice, poput plemena sakupljača i lovaca, nalazili načine da se zabave i prekinu svakidašnju rutinu. Oblici zabave i posvećeno vrijeme, s druge strane, svakako su ovisili o vrsti posla i financijskim mogućnostima. Elita je zato mogla odvojiti više vremena za zabavu od srednje i niže klase. Njihovi su načini zabave također bolje zabilježeni na umjetničkim prikazima, dok o mnogobrojnoj većini imamo ograničen broj izvora. Mnogi su oblici zabave bili isključivo za elitu, no postoje i oni prakticirani od svih slojeva. Treba također uvažiti da, kao i kod svih drugih svakodnevnih staroegipatskih aktivnosti, mnogi načini zabave ujedno su mogli imati religijsko značenje.²⁴¹ U poglavlju će se uglavnom analizirati najpoznatiji oblici zabave zabilježeni na prikazima i putem arheoloških nalaza, a potrebno je uzeti u obzir da to sigurno nisu svi postojeći oblici zabave prakticirani u ondašnje vrijeme.

Lov je već spomenuta zabavna aktivnost elite: to je i najviše zabilježena zabavna aktivnost. Nekoliko slika lova već je opisano u prethodnom poglavlju, no bitno je spomenuti da je elitu u takvim aktivnostima pratila profesionalna grupa lovaca, a ne samo dvorska posluha. Takve pratnje bile su posebno bitne kod lova na opasne životinje poput lavova i nilskih konja.²⁴² Iako ne postoje zapisi koji to potpuno potvrđuju, vrlo je moguće da je postojala natjecateljska inicijativa kod elite kad je u pitanju lov i ribolov. Kendall definira igre u drevnom Egiptu kao izvedene iz muškog natjecateljskog duha, što uključuje igre poput lova, trčanja, hrvanja i gađanja mete. Izvorno one jesu bile pokazatelj atletske kompetencije, pa je moguće da se u stvarnosti uistinu natjecalo na privatnoj razini, no zbog forme religije takav se kontekst ignorirao u službenim zapisima. Primjer je stela vladara Taharke iz perioda Trećeg međurazdoblja: stela je zabilježila utrku vojnih jedinica sponzoriranu od strane vladara, od Memfisa do Fayuma i nazad. Pobjednici su nagrađivani, no nisu individualno spomenuti, već „kralj interpretira uspješnu izvedbu svojih vojnih trupa kao potvrdu vlastite superiornosti“. Već spomenuta stela iz Medamuda na početku rada također je jedan od rijetkih spomena postojanja natjecanja između vladara i elite.²⁴³ Što se tiče samog vladara, formalno i u

²⁴¹ KENDALL 2001a: 1; FROOD 2010: 487.

²⁴² ENMARCH 2010: 676; TOMORAD 2016: 228-229.

²⁴³ DECKER 2001: 311- 312; KENDALL 2001a: 1.

religijskom kontekstu oni su se mogli nadmašivati u sportu jedino sa svojim precima, prijašnjim vladarima. Decker spominje traku za trčanje pronađenu u grobnici kralja Đosera iz perioda 3. dinastije: traka je služila kralju za ceremonijalno trčanje kojim on potvrđuje fizičku kondiciju potrebnu da obnaša ulogu vladara.²⁴⁴ Takav ritual možda je izgubio na važnosti u mirnijim periodima, no mogao ga je jednako tako zamijeniti onaj unaprijed priređene borbe protiv lavova. Još jedan sport često prikazivan na grobnicama i u minijaturi bio je hrvanje. U Novom kraljevstvu ono je organizirano kao dio kraljevskih ceremonija. Decker ipak upozorava da su scene hrvanja često prikazivane uz slike vojnih tematika, pa je vrlo moguće da se radi o vojnicima u treningu, a ne profesionalnim hrvačima. No, s obzirom da je profesionalna vojska izum Novog kraljevstva, a primjerci slika pronađeni su već u Srednjem kraljevstvu, moglo se raditi o posebno izabranim individuama za takve aktivnosti.²⁴⁵ Još jedna sportska aktivnost zabilježena na slikama i u tekstu je plivanje: već su se djeca u školi učila plivati, što je vrlo bitno ako su bila pratnja očevima u lovu i ribolovu, kao što je prikazano na grobnim scenama. Kendall spominje scene iz grobnica Starog i Novog kraljevstva koje prikazuju vodene sportove: „podijeljeni u dva tima, igrači na splavima od papirusa pokušavaju gurnuti jedni druge sa štapovima u vodu ili prevrnuti splav suprotnog tima“. ²⁴⁶ Igre s loptama također su među prikazima u grobnicama: Kendall opisuje scenu jedne od grobnica 12. dinastije, gdje su žene prikazane kako hvataju i žongliraju loptama, ponekad sjedeći na ramenima drugih. Radi li se o popularnoj igri među većinom ili o akrobacijama, ne može se dokazati. Ipak, poznata je ceremonijalna igra udaranja lopte iz kasnijeg Novog kraljevstva, a „u njoj bi kralj udario loptu s palicom u simboličkom činu uništavanja demonskog oka Apofisa“. ²⁴⁷ Na žalost mnoge aktivnosti ostale su samo u slikovnom prikazu pa je nemoguće dati točnu interpretaciju. One barem ukazuju da su stari Egipćani poznavali mnoge načine igranja, od sportskih kompetitivnih igara do timskih društvenih. Najbolje istraženi načini zabave drevnih Egipćana zapravo su oni povezani s materijalnom ostavom: igre na ploči i razne interaktivne figurice pronađene su tijekom arheoloških iskapanja. Egipćani su imali više igara na ploči, a neke su postojale već od 1. dinastije. Najpopularnija je već spomenuta na slici 3, igra *senet*. Igra je imala veliko religijsko značenje zbog čega su vlasnici grobnica često prikazivani na grobnim slikama u igri. U stvarnosti, igra je bila namijenjena za dvoje, slična šahu jer se sastoji od polja i figurica koje igrači pokreću koristeći

²⁴⁴ DECKER 2001: 311.

²⁴⁵ NICHOLSON i SHAW 1995: 40; DECKER 2001: 312- 313; KENDALL 2001a: 1; DAVID 2003: 281.

²⁴⁶ KENDALL 2001a: 2.

²⁴⁷ KENDALL 2001a: 2; DAVID 2003: 370; TOMORAD 2016: 228.

štapiće kao kocku za bacanje. Preskakanjem i blokiranjem suparničkih figurica pobjednik je onaj koji prvi ukloni svoje s polja: suprotno šahu, pobjeda je bila smrt i zagrobni život.²⁴⁸

Slika 23. *Senet: igra na ploči. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 01.4.1a.*

Na slici 23. može se vidjeti vrlo dobro očuvan primjerak igre iz perioda Novog kraljevstva. Pripadao je vladaru Tutmozisu III., a pronađen je zajedno sa setom figurica za igru. Na nekima od polja su oznake, vjerojatno kao instrukcije, jer se igra bazirala ne samo na strategiji već i na sreći. Polje je istovremeno služilo kao kutija za pospremanje štapića i figurica. Uz *senet*, Kendall nabraja i igru *mehen*, u prijevodu „guja“ igranu na okrugloj izrezbarenoj ploči u obliku sklopčane zmiје. Kednall preuzima opis sa slike iz grobnice službenika 3. dinastije, *Hesry-Rea*: „na slici je uz ploču prikazana i kutija podijeljena na šest dijelova od kojih svaki sadrži šest figurica u svojoj boji i jednu posebnu oblika lavlje glave“. Po tome zaključuje da je moglo igrati do šest osoba istovremeno, što je dosljedno s prikazom iz grobnice vizira 5. dinastije, *Rashepsesa*, gdje četvorica igraju dotičnu igru.²⁴⁹ Neobična igra čija pravila nisu poznata je „*Psi i šakali*“, a igrala se također na ploči s nogama i policom te udubljenjima. Figurice, štapići s psećim i šakalskim glavama, zataknu se u udubljenja na ploči. Dobro očuvan primjerak igre pronađen je u grobnici CC25²⁵⁰ u Tebi, istoj onoj gdje je pronađena i *Kemunyjeva* kozmetička kutija.²⁵¹ Igračke za djecu često je teško razlikovati od religijskih figurica i pogrebne opreme. No, s obzirom da su stari Egipćani uključivali u grobnu ostavu voljene predmete iz svakodnevnog života, neke od figurica sigurno su imale takvu funkciju. Jedan od načina prepoznavanja tih figurica mogao bi se skrivati u njihovoj interaktivnoj ulozi: većina se sastoji od pomičnih dijelova koji onda imitiraju glasanje životinja ili pomicanje dijelova tijela. Prihvatljivo je pretpostaviti da za figurice bogova i one religijske nije bilo potrebno izrađivati takve interaktivne dijelove, dok one za igru djece je.

²⁴⁸ SCOTT 1936: 43-44; NICHOLSON i SHAW 1995: 107; KENDALL 2001a: 3.

²⁴⁹ KENDALL 2001a: 3.

²⁵⁰ *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543867>], 7. kolovoz 2017.

²⁵¹ SCOTT 1973: 45-46.

Također, David spominje figurice od gline pronađene u gradu Kahunu unutar sobe od privatne nastambe. Iskop indicira na radionicu igračaka, a mnoge od sofisticiranih figurica su interaktivne te im se mogu pokretati usta i udovi. Figurice za igru rađene su od drveta i najčešće u obliku životinja. Tomorad za primjer opisuje krokodila kojem se mogla pomicati donja vilica. Scott prilaže figuricu psa čija je donja čeljust također povezana sa štapićem ispod trbuha, kojim se zatim otvaraju usta.²⁵² Još jedna slična figurica nalazi se u Britanskom muzeju, a prikazuje drvenu mačku čija je donja čeljust povezana sa špagom te se povlačenjem iste mogu zatvoriti usta.²⁵³ Poseban spomen treba posvetiti samim zabavama. One su često organizirane u svrhu ceremonije ili religioznog festivala, no to ne isključuje njihovu svrhu da zabave sudionike. Religijski rituali sigurno nisu bili jedini razlog za slavlje: to potvrđuju i tekstovi iz *Deri el-Medine*, navodi Feucht, omogućavajući radnicima slobodan dan za slavlje svog rođendana ili pripadnika obitelji.²⁵⁴ Iz toga je vidljivo da su i niži društveni slojevi imali privatne razloge za slavlje, sigurno povezane uz religiju, ali ne izravno kao što su to bili festivali bogova i božica. O slavljinama na slici nam ipak najviše otkrivaju scene banketa, službenih gozbi uglavnom provedenih među elitom ili kraljevskom obitelji. Jednoj takvoj gozbi posvećen je cijeli zid grobne kapelice službenika *Nebamuna* (slika 24): u gornjem registru prikazani su gosti na sjedalima, parovi zajedno i mlade žene posebno odvojene u razgovoru. Poslužuju ih većinom gole djevojke, a u donjem registru plesačice i svirači zabavljaju goste. Uz njih su također prikazane zdjele ukrašene grozdovima, vjerojatno pune vina. Skoro svi sudionici ukrašeni su vijencima cvijeća, a gosti drže i mirišu lotosovo cvijeće.²⁵⁵ Gosti u scenama na zabavama uvijek su ukrašeni s cvijećem ili scena uključuje služavke koje gostu nude ukrase: na zidu grobnice službenika *Djeserkaraseneba* iz perioda 18. dinastije naslikana je gošća s dvije sluškinje. Gošća sjedi na vrlo niskom stolcu, a jedna joj sluškinja privezuje ogrlicu oko vrata. Druga sluškinja odmah iza nje pridržava vijenac cvijeća i lotosov cvijet. Upadljiv dodatak na glavi su bočice mirisnih ulja nošene od svih sudionika na zabavi, čak i posluge. Davies spominje i prisutnost zdjela s vinom u istoj sceni, ukrašene lozom te simbolima mladosti, života i obilja.²⁵⁶ U usporedbi s priloženom scenom iz *Nebamunove* grobnice mogu se uočiti mnoge sličnosti, od ukrašavanja cvijećem i mirisnim uljima, do prisutnosti vinskih zdjela. Uglavnom sve scene banketa prate vrlo slične

²⁵² SCOTT 1973: 45; NICHOLSON i SHAW 1995: 64; DAVID 2003: 369-370; TOMORAD 2016: 228.

²⁵³ Google Arts & Culture: [<https://www.google.com/culturalinstitute/beta/asset/wooden-toy-cat/wAF0898JARFBZQ>], 7. kolovoz 2017.

²⁵⁴ FEUCHT 2001a: 262.

²⁵⁵ Google Arts & Culture: [<https://www.google.com/culturalinstitute/beta/asset/a-feast-for-nebamun-the-top-half-of-a-scene-from-the-tomb-chapel-of-nebamun/MgGAnWLJymZxMA>], 7. kolovoz 2017.

²⁵⁶ DAVIES 1936: 75; DAVID 2003: 362; O'DELL 2008a: 5.

formalnosti, a radi li se samo o rutinskom kopiranju scena iz grobnica predaka ili je banket uistinu tako izgledao, ne može se sa sigurnošću potvrditi. Kroz dugačke periode dinastija sigurno je dolazilo do promjena, kako u samom odijevanju tako i u promjenama ponašanja te načinu primanja gostiju.

Slika 24. Gozba na zidu grobnice Nebamuna. *London: British Museum, inv. br. EA37984.*

Drevni Egipćani shvaćali su vlastitu tradiciju vrlo ozbiljno, pa je moguće da su uz male modifikacije ipak težili održavati tradicionalne običaje. Na temelju prikaza, glavna je zabava, osim hrane i pića, na takvim banketima bila muzika i ples. Ove dvije aktivnosti još su jedan izazov za egiptologe po pitanju razlikovanja ritualne i ceremonijalne glazbe i plesa te sekularne zabave. Već je spomenuto da su kćeri svećenika, dakle plemkinje, podučavane sviranju i plesu unutar svećeničkog kulta. Time je potvrđeno da su se ples i glazba koristili unutar hramova i da je postojao niz profesionalnih izvođača u te svrhe. S druge strane, Stadelmann nabroja tekstove iz kojih se može pročitati da su učitelji podučavali učenike protiv plesa, „smatrajući ga običnom razonodom i gubitkom vremena“. Malo je vjerojatno da su navedeni tekstovi govorili o hramskim plesovima, potrebnima u religijskim ceremonijama i ritualima. Takvi tekstovi prije bi osuđivali ples kao sekularnu zabavu, onaj vidljiv na banketima ili onog kojeg izvode sluškinje da zabave vojsku.²⁵⁷ Plesači su uvijek prikazivani kao zasebna skupina, odvojena od svirača i gostiju, tvrdi Stadelmann. „Jedini instrument u njihovoj izravnoj blizini bila je udaraljka ili osoba koja plješće i daje ritam“. Iz tog razloga smatra da je većina tih plesova bila izvedba na bubnjeve ili druge udaraljke, dok su žičani instrumenti činili zasebnu izvedbu. Moguće je da se radilo o određenoj vrsti plesa, odnosno plesu specifičnom po tome što se izvodio isključivo uz udaraljke: takvo bi objašnjenje također

²⁵⁷ MEEKS 2001: 356; DAVID 2003: 372.

omogućilo dvorskim ili ritualnim plesovima da se izvode na sve instrumente i ne bi potpuno izoliralo izvedbu glazbe i plesa. Plesači su bili u organiziranim grupama kao i svirači, vjerojatno vezani za dvor, hram ili grad. Dokazi o postojanju takvih glazbenih profesionalnih grupa nalaze se tek od Srednjeg kraljevstva, dok su svirači u Starom kraljevstvu na prikazima uvijek članovi kućanstva vlasnika grobnice. Od ritualnih plesova najpoznatiji su pogrebni jer su se oni najviše prikazivali u grobnicama: Bleiberg naglašava da su u grobnicama muških vlasnika plesači bili muškarci, a u ženskima žene. Jedino kod ritualnog *muu* plesa uvijek su izvođači muškarci jer „oni predstavljaju bogove koji predvode pogrebni ritual“. Prikaze plesača stavlja pod posebnu iznimku od klasičnog staroegipatskog kanona: razlog je u tome što je kod plesova naglasak na pokretu, dok je kanon sadržavao vrlo nepomičnu „besmrtnu“ pozu vlasnika grobnice. Zato su plesači često prikazivani više u profilu od samih vlasnika, a kad su u velikoj blizini, prikazani su preklapanjem, što je dobro vidljivo na primjeru *Nebamunovih* plesačica.²⁵⁸ Teško je procijeniti jesu li plesačice na banketima izvodile sekularne plesove jer je sama scena napravljena u religijskom kontekstu. Opet, banketi su sami po sebi održavani u obje svrhe, samo je njihov prikaz u religijskom kontekstu na zidu grobnice teško interpretirati. U takvim se slučajevima moramo oslanjati na pisane izvore, one iste koji kritiziraju ples i gubljenje vremena na lov i ribolov. Koliko god su egiptolozi prošlog stoljeća pripisivali erotičnu funkciju plesu, i to prvenstveno zbog golotinje plesačica na prikazima u grobnicama, Bleiberg ustanovljuje da je glazba bila smatrana pravim afrodizijakom: navodi scene na papirusu zaljubljenih parova uvijek u pratnji muzičkih instrumenata, danas u muzeju u Torinu.²⁵⁹ Iz takvih scena može se zaključiti da su se religiozna i sekularna glazba do određene granice preklapale. Moguće je da su postojale izvedbe u ime manjih božanstava ili iz mitologije, no folklornog karaktera, izvođene svugdje, u svrhu zabave. Od korištenih instrumenata u drevnom Egiptu poznati su *sistrumi*, flaute, frule, lire, lutnje, harfe i razni bubnjevi.²⁶⁰ Bleiberg smatra da su se udaraljke, *sistrumi* i harfe koristile u hramskim i religioznim izvedbama, dok su lutnje i svirala imala više sekularnu ulogu pa ih se zato uglavnom prikazuje na scenama gozbi. Harfe su, na temelju prikaza poput one u grobnici svećenika *Nikawre* iz perioda 5. dinastije, služile kao pratnja pjevačima: reljef prikazuje pjevačicu pod imenom *Iti* u pratnji harfe, a Bleiberg prema tome zaključuje da su one imale ulogu u kultovima. S druge strane, „svirači lire pojavljuju se uglavnom u grobnicama siromašnijih osoba“. Među instrumentima pronađeni su i drveni štapovi za

²⁵⁸ NICHOLSON i SHAW 1995: 75; MEEKS 2001: 356- 358; BLEIBERG 2005: 66-67.

²⁵⁹ NICHOLSON i SHAW 1995: 93; BLEIBERG 2005: 154.

²⁶⁰ DAVID 2003: 373; TOMORAD 2016: 228.

pljeskanje koji po obliku imitiraju ljudske ruke. Instrument za ritam bile su i zvečke, a Bleiberg opisuje da su pjevačice često koristile vlastite perlice za sviranje.²⁶¹ Iz toga se može zaključiti da su postojala određena pravila kada se i u kakvoj kombinaciji koriste određeni instrumenti. Također, Bleiberg smatra da neke na prikazima sviraju isključivo muškarci, a neke žene, pa postoji i podjela po rodnim ulogama. Na primjer, flaute i oboe²⁶² mogli su svirati samo muškarci, dok su i žene i muškarci svirali harfe, bubnjeve, štapove za pljeskanje i sistrum. Međutim, na sceni *Nebamunove* grobnice mogu se vidjeti dvije sviračice na oboi, dok ostale plješću ili koriste lutnje.²⁶³ U grobnici kraljevskog službenika *Waha* iz perioda 18. dinastije dvije glazbenice naslikane su u pokretu svirajući obou i liru. U grobnici već spomenutog službenika *Djeserkaraseneba* također je prikazana scena sa ženskim orkestrom: vodeća glazbenica svira veliku harfu prslonjenu uz tijelo. Iza nje prati ju žena na lutnji prikazana u vrlo plesnom pokretu, a zatim slijede dijete, žena s duplom oboom i jedna s lirom. Scena je toliko slična onoj iz grobnice nadglednika vizira *Amenemheta* iz perioda prethodnog vladara da ju Davies definira inspiriranom: na sceni iz grobnice *Amenemheta* prikazani su sviračica harfe svirajući i pjevajući u čučnju, iza nje u pjesmi ju prati sam *Amenemhet* držeći lutnju, a iza njega je djevojka svirajući duplu obou.²⁶⁴ Vrlo je problematično pretpostavljati da se radi o spolnoj podjeli uloga jer postoje iznimke na prikazima, a instrumenti nisu uvijek dovoljno detaljno prikazani da bi se mogle ustanoviti razlike. Moguće je da su određeni instrumenti bili udijeljeni samo vođama zborova i definirali status unutar istog, pa je navedena podjela više povezana sa statusnom ulogom u zboru, a ne sa spolom.

Interpretacija slika i reljefa gozbi i zabavnih aktivnosti iz grobnica velik je izazov za egiptologe. Postoji određena tendencija starih Egipćana da uvijek prikažu dvostruki značaj ili više simbolika u jednoj slici. Ustanovljeno je da je njihova religija bila nadovezana na ovozemaljsko, pa takav stil prikazivanja nije nimalo neobičan za drevne Egipćane. Festivali su ujedno služili kao zabava za goste i elitu te obilježavanje praznika ili važnih događaja vezanih uz kultove i kraljevsku obitelj. Ljubitelji glazbe i plesa nesumnjivo su htjeli da ih u zagrobnom životu dočeka isti prizor u kojem su uživali tijekom života. Igre na ploči jednako su tako bile simboličkog značaja na zidnim slikama kao što su bile razonoda postavljena u vlasnikov grob za život poslije smrti. Dok su jedni prikazivani u igri *seneta*, drugi su u lovu na ptice, a treći svirali ili pjevali na gozbama. Iako postoji niz određenih ustoličenih prikaza

²⁶¹ BLEIBERG 2005: 155-159.

²⁶² Egipatski instrument pod imenom *wedjeny*. Više detalja u: BLEIBERG 2005: 157.

²⁶³ NICHOLSON i SHAW 1995: 193.

²⁶⁴ DAVIES 1936: 38- 57; BLEIBERG 2005: 159- 164; TOMORAD 2016: 228.

uvijek ponavljanih u grobnicama, neke su ponekad izostavljane kod pojedinih vlasnika, pa je moguća pretpostavka da je njihov izbor ovisio o preferiranim aktivnostima vlasnika tijekom života.

VI. ZAKLJUČAK

Na temelju analize umjetničkih prikaza bez asistencije drugih načina istraživanja i nalaza nemoguće je izvesti ispravnu interpretaciju. Ne postoji dominantan postupak istraživanja staroegipatske civilizacije, već svi jednako ovise jedni o drugima. Kod interpretacije umjetničkih prikaza rad je bitno ovisio o arheološkim nalazima i vrlo često pisanim izvorima. Već su sami zapisi imena u hijeroglifima iznad prikaza individua imali nezanemarivo značenje u interpretaciji same slike. Da nisu pronađeni artefakti poput kutija za šminkanje, perika i britva na primjer, bilo bi vrlo teško objasniti prikazane fizičke karakteristike vlasnika grobnica. Svako istraživanje u određenoj granici pridonosi i omogućuje egiptolozima da izoliraju te potvrde određene informacije: iz tog je razloga neizostavna potreba suradnje svih istraživača u pokušaju stvaranja ispravnog konteksta. Posebno je izazovna tema poput svakodnevnog života jer je o njoj ostalo najmanje nalaza te oni preostali nisu uvijek potpuno odvojeni od religijskog konteksta. Staroegipatske su nastambe za život, za razliku od hramskih, propale zajedno s većinom svakodnevnih konstrukcija. Zato se za većinu predmeta mora oslanjati na ostave u grobnicama i vrlo minimalan očuvan broj nalaza kod stambenih ostataka. Drevni egipatski tekstovi bavili su se uglavnom pogrebnim i religijskim temama, a najviše svjetovnih odnosi se na pravne dokumente i popise dobara. Pojedine priče poput „*Pripovijesti o rječitom seljaku*“ i „*Priči o Sinuheu*“ sačuvane su, no mnoge mogu sadržavati fantastične elemente i rijetko su imale za svrhu prikazati surovu realnost. Zato se ni na njih istraživanje ne može potpuno osloniti, već je potrebno čitati „između redaka“, gotovo nemoguća misija kad je u pitanju vremenski, kulturno i jezično potpuno drugačija i danas nepostojeća civilizacija. Arheološki nalazi, posebno iskopi gradova i nastamba za život vrlo su vrijedni, ali oskudni. Određenim prostorijama može se definirati funkcija na temelju očuvanih predmeta, no o postojanju žitnice ili stolarske radionice najbolju potvrdu daju makete iz grobnica. Interpretacija svakodnevnih predmeta i slika također ovisi o ispravnoj interpretaciji same staroegipatske religije, pa je potrebna i suradnja specijaliziranih istraživača s tog područja. Na primjer, ako je interpretacija da su drevni Egipćani reflektirali stvarni život u onaj zagrobni ispravna, nema

sumnje u doslovni smisao određenih prikaza, uz pretpostavku da je također upotpunjen religioznom simbolikom. Ako su stari Egipćani formirali svakodnevni život oko vlastite religije, ona ne bi mogla biti odvojiva od svakodnevnog života ni kad bi istraživači posjedovali dovoljan broj nalaza. Zato je sasvim primjereno zaključiti da su mnogi prikazi i predmeti iz grobnica bili dio svakodnevnog života. Navedeno je istraživanje ipak još uvijek nepotpuno i zahtjeva suradnju svih istraživača na području egiptologije, a ako je moguće i šire. Tijekom studija upisivala sam mnoge kolegije tematski usmjerene prema razdoblju drevnog Egipta. I ranije, tijekom srednjoškolskog obrazovanja navedeni me period najviše interesirao iz povijesti. Iz skromnog iskustva smatram da se staroegipatska povijest ne može efektivno učiti i istraživati bez analize umjetničkih artefakata pronađenih arheološkim iskapanjima. Oni nisu jedini izvori, no ključni su za interpretaciju i bez njih ne bi postojala egiptologija s kakvom smo danas upoznati. No, upravo takvo razmišljanje podupire suradnju arheologije i povijesti te svih drugih znanosti u mogućnosti da doprinesu istraživanju.

VII. POPIS SLIKA

Slika 25. *Prikaz dvorišta s imanja na zidu grobnice Nebamuna (Teba)*. London: British Museum, inv. br. EA 37983. Preuzeto iz: DAVIES, Nina M. (1936.), *Ancient Egyptian Paintings, Volume II*. Chicago: 40.

Slika 26. *Tutankhamun u lovu na lavove, slika s poklopca vladarevog lijesa, (Teba)*, Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE 61467. Preuzeto iz: DAVIES, Nina M. (1936.), *Ancient Egyptian Paintings, Volume II*. Chicago: 57.

Slika 27. *Kraljica Nefertari igra „senet“, kopija originalne vinjete*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.145. Preuzeto iz: SCOTT, Nora, „The Daily Life of the Ancient Egyptians“, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 31, No. 3 (1973.), 44.

Slika 28. *Skulptura Horemheba i njegove žene iz grobnice u Saqqari*. Luxor: Luxor Museum, inv. br. KE 13444. Preuzeto iz: DODSON, Aidan (2009.), *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb and the Egyptian Counter-Reformation*. Cairo: 115.

Slika 29. Lijevo: *Pogrebni reljef pisara i suca Ankhirtaha*. Berlin: Neues Museum inv. br. AM7337; Desno: *Prikaz pisara Hunefera i njegove žene iz Knjige Mrtvih*. London: British Museum inv. br. EA9901,1. Preuzeto iz: TOMORAD, Mladen (2016.), *Staroegipatska civilizacija*, sv. 1: Povijest i kultura Starog Egipta. Zagreb: 214.; Preuzeto s web stranice: Commons Wikimedia:
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Book_of_the_Dead_of_Hunefer_sheet_1.jpg], 10. kolovoz 2017.

Slika 30. *Sprovod pisara Hunefera, Papirus Hunefer*. Britanski Muzej, inv. br. EA 9901, 5. Preuzeto iz: NICHOLSON, Paul i SHAW, Ian (1995.), *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. Cairo: 212.

Slika 31. *Sennedjem i njegova žena rade na polju*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.2. Preuzeto s web stranice: Osirisnet: *Tombs of Ancient Egypt*:
[http://www.osirisnet.net/tombes/artisans/sennedjem1/e_sennedjem1_03.htm], 10. travanj 2017.

Slika 32. *Maketa stolarske radionice iz grobnice Meketre*. Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE 46722. Preuzeto iz: TOMORAD, Mladen (2016.), *Staroegipatska civilizacija, sv. 1: Povijest i kultura Starog Egipta*. Zagreb: 218.

Slika 33. *Izmjera polja za Nebamuna, iz Nebamunove grobnice*. London: British Museum, inv. br. EA 37982. Preuzeto s web stranice:

Khan Academy: [<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/egypt-art/new-kingdom/a/paintings-from-the-tomb-chapel-of-nebamun>], 12. travanj 2017.

Slika 34. *Ratni zarobljenici iz hrama Medinet Habua*. Boston: Museum of Fine Arts, inv. br. 03.1570; 03.1573; 03.1572; 03.1571. Preuzeto s web stranice: Museum of Fine Arts Boston:

[<http://www.mfa.org/collections/object/tile-with-nubian-chief-130483>];

[<http://www.mfa.org/collections/object/tile-with-syrian-chief-130486>];

[<http://www.mfa.org/collections/object/tile-with-philistine-chief-130485>];

[<http://www.mfa.org/collections/object/tile-with-amorite-chief-130484>], 15. travanj 2017.

Slika 35. *Sluškinja iz Meketrine grobnice*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 20.3.7. Preuzeto s web stranice: The MET:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544210>], 15. travanj 2017.

Slika 36. *Kopija prikaza žetve iz grobnice pisara Menne (TT69)*, New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.44. Preuzeto s web stranice: The MET:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548574>], 13. srpanj 2017.

Slika 37. *Prebrojavanje stoke na imanju iz grobnice Meketre*. Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE46724. Preuzeto s web stranice: Flickr:

[<https://www.flickr.com/photos/24729615@N00/27733817466>], 13. srpanj 2017.

Slika 38. *Zanatlije u poslu*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.103. Preuzeto s web stranice: The MET:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548568>], 14. srpanj 2017.

Slika 39. *Maketa tkalačke radionice*. Kairo: Egyptian Museum, inv. br. JE46723. Preuzeto s web stranice: Pinterest: [<https://www.pinterest.de/pin/491877590526491303/>], 15. srpanj 2017.

Slika 40. *Kopija prikaza iz grobnice Rekhmire*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 31.6.22. Preuzeto s web stranice: The MET:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544647>], 17. srpanj 2017.

Slika 41. *Razmjena dobara na tržnici*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.117. Preuzeto iz: WILKINSON, Charles K. (1983.), *Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum of Art's Fascimiles*. New York: 148.

Slika 42. Lijevo: *Nebamun lovi u močvari*. London: British Museum, inv. br. EA37977; Desno: *Menna lovi u močvari*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.48. Preuzeto s web stranica:

[http://www.britishmuseum.org/visiting/galleries/ancient_egypt/room_61_tomb-chapel_nebamun.aspx], 24. srpanj 2017;

The MET: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548437>], 10. kolovoz 2017.

Slika 43. *Lov na ribe iz grobnice Ipuja*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 30.4.120. Preuzeto s web stranice: *The MET*:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548570>], 24. srpanj 2017.

Slika 44. Lijevo: *Nikare sa ženom i kćeri*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 52.19; Desno: *Yuny i njegova žena Renenutet*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 15.2.1. Preuzeto s web stranice: *The MET*:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543901>];

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544740>], 26. srpanj 2017.

Slika 45. *Žena doji dijete*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 26.7.1405. Preuzeto s web stranice: *The MET*:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543905>], 27. srpanj 2017.

Slika 46. *Model Kuće*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 7.231.10. Preuzeto s web stranice: *The MET*: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544249>], 31. srpanj 2017.

Slika 47. *Senet: igra na ploči*. New York: Metropolitan Museum of Art, inv. br. 01.4.1a. Preuzeto s web stranice: *The MET*:

[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544775>], 7. kolovoz 2017.

Slika 48. Gozba na zidu grobnice Nebamuna. *London: British Museum, inv. br. EA37984.*

Preuzeto s web stranice: Google Arts & Culture:

[<https://www.google.com/culturalinstitute/beta/asset/a-feast-for-nebamun-the-top-half-of-a-scene-from-the-tomb-chapel-of-nebamun/MgGAnWLJymZxMA>], 7. kolovoz 2017.

VIII. POPIS KORIŠTENE LITERATURE

VIII.1. Knjige i članci

ADAMS, Matthew D.

(1999.) „Abydos, North“. U: BARD, KATHRYN A. (ur.) *Encyclopedia of the Archeology of Ancient Egypt*. New York: 106-109.

ALLAM, S.

(2001.) „Slaves“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 293-296.

ALTENMULLER, Hartwig

(2001a.) „Hunting“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 130-133.

(2001b.) „Trade and Markets“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 445-450.

ANDELKOVIĆ, Branislav

(2011.) „Political Organization of Egypt in the Predynastic Period“. U: TEETER, EMILY (ur.) *Before The Pyramids: The Origins of Egyptian Civilization*. Chicago: 25-32.

ARNOLD, Felix

(1997.) „House: Egyptian Houses“. U: MEYERS, ERIC M. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Archeology in the Near East*. Volume I. New York: 114-118.

(2001.) „Houses“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 122-127.

BLEIBERG, Edward

(1999.) „Taxation and Conscription“. U: BARD, KATHRYN A. (ur.) *Encyclopedia of the Archeology of Ancient Egypt*. New York: 929-931.

(2005.) „Music“. U: Bleiberg, Edward (ur.) *Arts and Humanities through the Eras: Ancient Egypt (2675 B.C.E.- 332 B. C. E.)*. New York: 66-67; 154-164.

BREWER, Douglas J.

(2001a.) „Animal Husbandry“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 89-93.

(2001b.) „Fauna“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 508-512.

(2001c.) „Cattle“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 242-244.

BRYAN, Betsy M.

(2010.) „Pharaonic Paintings through the New Kingdom“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 998-999.

DAVID, Rosalie

(2003.) *Handbook to Life in Ancient Egypt*. New York: 77; 79; 119; 122; 142-143; 145; 212-214; 228-230; 250-251; 281; 308; 318-319; 331-332; 350; 358-359; 360-361; 368-373.

DAVIES, Nina M.

(1936.) *Ancient Egyptian Paintings*. Volume III. Chicago: 28-29; 54; 35-58 ; 64-65; 72; 74-75; 82; 84-85; 96-98; 100-101; 118-119; 184; 186-187; 190; 132; 147.

DECKER, Wolfgang

(2001.) „Sports“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 310-313.

DIAMOND REED, Kelly-Anne

(2008a.) „Children: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 189-190.

(2008b.) „Literature: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 643-647.

EATON-KRAUSS, Marianne

(2001.) „Artists and Artisans“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 136-140.

EL-SHAHAWY, Abeer

(2005.) *The Funerary Art of Ancient Egypt: A Bridge to the Realm of Hereafter*. Cairo: 136.

END, Christine

(2008.) „Health and Disease: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 547-548.

ENMARCH, Roland

(2010.) „Middle Kingdom Literature“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 676.

EYRE, Christopher

(2010.) „The Economy: Pharaonic“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 292; 295-296; 298; 302; 305.

FEUCHT, Erika

(1992.) „Fishing and Fowling with the Spear and the Throwstick reconsidered.“ Ulrich Luft (Hrsg.), *The Intellectual Heritage of Egypt*, (Studia Aegyptiaca XIV), Budapest: 157-169.

(2001a.) „Childhood“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 261-264.

(2001b.) „Family“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 501-504.

(2001c.) „Birth“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 192-193.

FILER, Joyce M.

(2001.) „Hygiene“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 133-136.

FISCHER-ELFERT, Hans-W.

(2001.) „Education“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 438-442.

FREED, Rita E.

(2001.) „Art“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 127-136.

FROOD, Elizabeth

(2010.) „Social Structure and Daily Life: Pharaonic“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 469-490.

GASSE, Annie

(2001.) „Economy: Temple Economy“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 433-435.

GERMER, Renate

(2001.) „Gardens“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 3-5.

GIRSH, Barry i WATTS, Edith Whitney

(1998.) *Art of Ancient Egypt: A Resource for Educators*. New York: 9; 53.

GREEN, Lyn

(2001a.) „Clothing and Personal Adornment“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 274-279.

(2001b.) „Hairstyles“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 73-76.

(2001c.) „Beauty“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 167-170.

HARTWIG, Melinda K.

(2001.) „Painting“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 1-12.

HASLAUER, Elfriede

(2001.) „Harem“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 76-80.

HOULIHAN, Patrick F.

(2001.) „Felines“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 513-516.

JOHNSON, Janet H.

(1999.) „Late and Ptolomeic Periods, Overview.“ U: BARD, KATHRYN A. (ur.) *Encyclopedia of the Archeology of Ancient Egypt*. New York: 70-76.

KENDALL, Timothy

(2001a.) „Games“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 1-3.

(2001b.) „Kush“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 250-252.

KESSLER, Dieter

(2001.) „Monkeys and Baboons“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 428-432.

KOUSOULIS, Panagiotis I. M.

(2008.) „Trade and Exchange: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 1097-1098.

KOZLOFF, Arielle P.

(2001.) „Sculpture: An Overview“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 218-228.

KRUCHTEN, Jean-Marie

(2001.) „Law“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 277-282.

LACOVARA, Peter i MARKOWITZ, Yvonne

(2001.) „Gold“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 34-37.

LESKO, Leonard H.

(2001.) „Literacy“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 297-299.

MARKOWITZ, Yvonne J.

(2001.) „Jewelry“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 201-207.

MARTIN-PARDNEY, Eva

(1999.) „Administrative Bureaucracy“. U: BARD, KATHRYN A. (ur.) *Encyclopedia of the Archeology of Ancient Egypt*. New York: 129-132.

MCDOWELL, A. G.

(2001.) „Crime and Punishment“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 315-320.

MEEKS, Dimitri

(2001.) „Dance“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 356-359.

MURRAY, Marry Anne i WETTERSTORM, Wilma

(2001.) „Agriculture“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 37-44.

NEUMAN, Caryn E.

(2008.) „Clothing and Footwear: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 274-275.

NICHOLSON, Paul i SHAW, Ian

(1995.) *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.

O'DELL, Emily Jane

(2008a.) „Adornment: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 4-6.

(2008b.) „Sports and Recreation: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 1048-1050.

OLSON, Richard G.

(2010.) *Technology and Science in Ancient Civilizations*. Santa Barbara-Denver-Oxford.

O'NEAL, Michael J.

(2008a.) „Agriculture: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 20-24.

(2008b.) „Architecture: Egypt“. U: BOGUCKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 60.

PARKINSON, R. B.

(2001.) „Eloquent Peasant“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 469-470.

PARTRIDGE, Robert B.

(2010.) „Transport in Ancient Egypt“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 370-389.

PECK, William H.

(2001.) „Historical Sources: Archeological and Artistic Evidence“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 101-104.

(2008.) „Social Organization: Egypt“. U: BOGUICKI, PETER (ur.) *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*. Volume I. New York: 1015-1017.

QUIRKE, Stephen G. J.

(2001.) „Administration“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 12-16.

REDMOUNT, Carol A.

(2001.) „Ceramics“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 248-256.

RICE, Michael

(1999.) *Who's who in Ancient Egypt I*. New York.

ROBINS, Gay

(2001.) „Gender Roles“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 12-16.

ROSSI, Corinna

(2010.) „Science and Technology: Pharaonic“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 390-408.

RÖMER, Malte

(2001.) „Landholding“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 255-258.

RUSSMANN, Edna R. i JAMES, T. G. H.

(2001.) *Eternal Egypt: Masterworks of Ancient Art from the British Museum*. London.

SCHEEL, Bernd

(1989.) *Egyptian Metalworking and Tools*. Aylesbury.

SCOTT, Nora

(1973.) „The Daily Life of the Ancient Egyptians“, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, New Series, Vol. 31, No. 3: 9-11; 14-17; 19; 21-23; 36-46.

SILIOTTI, Alberto

(2008.) *Egypt: Temples, Men and Gods*. Novara.

SMITH, Stuart Tyson

(2001.) „Race“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 111-115.

STADELMANN, Rainer

(2001.) „Palaces“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume III. New York: 13-17.

SZPAKOWSKA, Kasia

(2010.) „Religion in Society: Pharaonic“. U: LLOYD, ALAN B. (ur.) *A Companion to Ancient Egypt*. Volume I. Oxford: 507-525.

THOMPSON, Stephen E.

(2001.) „Cults: An Overview“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 326-332.

TOMORAD, Mladen

(2016.) *Staroegipatska civilizacija, sv. 1: Povijest i kultura starog Egipta*. Zagreb: 191-234.

WARBURTON, David A.

(2001.) „Officials“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 576-583.

WENTE, Edward F.

(2001.) „Correspondence“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume I. New York: 311-314.

WILFONG, Terry G.

(2001.) „Marriage and Divorce“. U: REDFORD, DONALD B. (ur.) *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*. Volume II. New York: 340-344.

WILKINSON, Charles K.

1983.) *Egyptian Wall Paintings: The Metropolitan Museum of Art's Facsimiles*. New York.

WILSON, JOHN A. (prev.)

(1969.) „Fables and Didactic Tales“. U: PRITCHARD, JAMES B. (ur.) *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. New Jersey: 407.

VIII.2. Internetske stranice

Alamy - Stock Photos, Stock Images & Vectors: [<http://www.alamy.com/stock-photo-a-detail-of-a-relief-on-the-sarcophagus-of-queen-kawit-wife-of-the-60317875.html>], 13. srpanj 2017.

Google Arts & Culture: [<https://www.google.com/culturalinstitute/beta/asset/wooden-toy-cat/wAF0898JARFBZQ>], 7. kolovoz 2017.

Google Arts & Culture: [<https://www.google.com/culturalinstitute/beta/asset/a-feast-for-nebamun-the-top-half-of-a-scene-from-the-tomb-chapel-of-nebamun/MgGAnWLJymZxMA>], 7. kolovoz 2017.

Images of Deir el-Medina: Past & Present:

[<http://www.deirelmedina.com/lenka/Turinostraka.html>], 10. kolovoz 2017.

Khan Academy: *Free Online Courses, Lessons and Practice* s. v. „*Paintings from the Tomb-chapel of Nebamun*“: [<https://www.khanacademy.org/humanities/ancient-art-civilizations/egypt-art/new-kingdom/a/paintings-from-the-tomb-chapel-of-nebamun>], 12. travanj 2017.

Louvre Museum Official Website s. v. „*Stele: Princess Nefertabet and her food*“: [<http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/stele-princess-nefertabet-&-her-food>], 3. kolovoz 2017.

Louvre Museum Official Website: [<http://www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/chair>], 3. kolovoz 2017.

Museum of the National Bank of Belgium s.v. „Monetary Practices in Ancient Egypt“: [http://www.nbbmuseum.be/en/2012/05/nederl_%s-geldgebruik-in-het-oude-egypte.htm], 17. srpanj 2017.

Tombs of Ancient Egypt s.v. „Ay- KV 23 p. 2“: [http://www.osirisnet.net/tombes/pharaons/ay/e_ay_pharaon_02.htm], 2. travanj 2017.

Tombs of Ancient Egypt s.v. „Sennedjem- TT 1 p. 3“: [http://www.osirisnet.net/tombes/artisans/sennedjem1/e_sennedjem1_03.htm], 10. travanj 2017.

Tombs of Ancient Egypt s.v. „TT45- Djehuty then Djehutyemheb p.2“: [http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/djehouty45/e_djehouty45_02.htm], 21. travanj 2017.

Tombs of Ancient Egypt s.v. „TT45- Djehuty then Djehutyemheb p.3“: [http://www.osirisnet.net/tombes/nobles/djehouty45/e_djehouty45_03.htm], 13. srpanj 2017.

Ancient Egypt: The British Museum s. v. „Writing“: [<http://www.ancientegypt.co.uk/writing/explore/school.html>], 3. travanj 2017.

The British Museum: [http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=114853&partid=1&], 13. srpanj 2017.

The British Museum: [http://www.britishmuseum.org/visiting/galleries/ancient_egypt/room_61_tomb-chapel_nebamun.aspx], 24. srpanj 2017.

The British Museum: [http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=112643&partId=1&people=99952&object=19796&page=1], 25. srpanj 2017.

The Global Egyptian Museum s. v. „Soul House“: [<http://www.globalegyptianmuseum.org/detail.aspx?id=492>], 31. srpanj 2017.

The Global Egyptian Museum s. v. „Cosmetic Chest“:

[<http://www.globalegyptianmuseum.org/detail.aspx?id=5404>], 5. kolovoz 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Tombs of Meketre and Wah, Thebes | Excavations Throughout Met History, 1870-present“: [<http://www.metmuseum.org/met-around-the-world/?page=10157>], 15. travanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544601>], 22. travanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544542>], 13. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Nebamun Supervising Estate Activities, Tomb of Nebamun | Charles K. Wilkinson | 30.4.5“: [<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/30.4.57/>], 13. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548568>], 14. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548354>], 15. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Model Bakery and Brewery from the Tombo of Meketre | Work of Art | Heilbrunn Timeline“: [<http://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/20.3.12/>], 15. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/555953>], 15. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Model of Granary with Scribes | Middle Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/545281>], 15. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Tomb Chapel of Raemkai: North Wall | Old Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/577368>], 15. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Nina de Garis Davies | Carpenter Making a Chair, Tomb of Rekhmire| New Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544640>], 15. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Relief depicting cattle farming | Old Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/551094>], 16. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544254>], 16. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544550>], 24. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Large Kneeling Statue of Hatshepsut | New Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544448>], 26. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Seated Statue of Hatshepsut | New Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544450>], 26. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543901>], 26. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544740>], 26. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/548578>], 26. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543899>], 26. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543905>], 27. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544225>], 27. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Relief Depicting the Nurse Tia | New Kingdom, Amarna Period | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544674>], 27. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Model of a House | Middle Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544249>], 31. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Model of a House | Middle Kingdom | The Met“:
[http://www.metmuseum.org/exhibitions/view?exhibitionId=%7B36BFD863-BD71-4D58-B1B2-F3F865084DBB%7D&oid=591373&pkuids=331&pg=3&rpp=60&pos=134&ft=*], 31. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Model of a Porch and Garden | Middle Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/544256>], 31. srpanj 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Wig | Third Intermediate Period | The Met“:
[<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/551111>], 5. kolovoz 2017.

The Metropolitan Museum of Art s. v. „Jewelry Chest of Sithathoryunet | Middle Kingdom | The Met“: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/545520>], 5. kolovoz 2017.

The Metropolitan Museum of Art: [<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/543867>], 7. kolovoz 2017.

Egypt Travel Guide-Tour Egypt s. v. „Egypt: The Tomb of Sennedjem in the Necropolis of Deir el-Medina“: [<http://www.touregypt.net/featurestories/sennedjemt.htm>], 10. travanj 2017.

Egypt Travel Guide-Tour Egypt s. v. „The Enemies of Ancient Egypt“:
[<http://www.touregypt.net/featurestories/enemies.htm>], 15. travanj 2017.